

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

HADİSLERDE HİKMET KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Halil İbrahim İNAK

**Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZŞENEL

TEMMUZ - 2007

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

HADİSLERDE HİKMET KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Halil İbrahim İNAK

**Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis**

Bu tez ..../..../2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Halil İbrahim İNAK

11/07/2007

ÖNSÖZ

“Hadislerde Hikmet Kavramı” isimli araştırmamız, yirmi kadar anlama sahip hikmet kelimesi ve müştakları olan ‘hikem’, ‘hakîm’ ve ‘hukema’ lafızlarının Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûna ait rivayetlerde hangi anlamlarda kullanıldığını ilgili şerhlere dayanarak tesbit etmeye çalışmaktadır. Yapılan çalışmada hikmet ve türevlerinin en çok faydalı ilim anlamı olmak üzere tecrübe-beceri-cesaret, güzel söz, Kur’an, Kur’ân’ı kavrama, öğüt-ibret ve marifetullah anlamlarında kullanıldığı ifade edilmektedir. Araştırmanın hazırlanmasında büyük katkıları olan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet Özşenel’e ve diğer hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Halil İbrahim İNAK

11 Temmuz 2007

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: HİKMET KAVRAMININ ANLAM ÇERÇEVESİ	3
1.1. Hikmetin Sözlük Anlamı	3
1.2. Hikmetin İstılâhî Anlamı	4
1.3. Kur'an ve Sünnet'te Hikmet	5
1.4. İslâmî İlimlerde Hikmet	7
1.4.1. Tefsir İlminde Hikmet	7
1.4.2. Hadis İlminde Hikmet	11
1.4.3. Kelam İlminde Hikmet	12
1.4.4. Fıkıh İlminde Hikmet	13
1.4.5. Tasavvuf ve Ahlak İlminde Hikmet	15
1.5. Felsefede Hikmet	17
BÖLÜM 2: HADİS KAYNAKLARINDA (KÜTÜB-İ TİS'A'DA) HİKMET, HİKEM, HAKÎM VE HUKEMA KAVRAMLARININ KULLANIMI	21
2.1. Hikmet ve Müştaklarının Kullanım Şekilleri	21
2.2. Hikmet Kavramının Kullanıldığı Anlamlar	21
2.2.1. Hikmetin Faydalı İlim Anlamında Kullanımı	21
2.2.2. Hikmetin Tecrübe-Beceri-Cesaret Anlamında Kullanımı	45
2.2.3. Hikmetin Güzel Söz Anlamında Kullanımı	46
2.2.4. Hikmetin Kur'an Anlamında Kullanımı	48
2.2.5. Hikmetin Kur'ân'ı Kavrama Anlamında Kullanımı	52
2.2.6. Hikmetin Öğüt-İbret Anlamında Kullanımı	53
2.2.7. Hikmetin Marifetullah Anlamında Kullanımı	58
2.3. Hikmetin Allah, Kur'an ve Lokman'a Sıfat Olarak Kullanımı	61
2.3.1. Allah'ın İsmi-Sıfatı Olan Hakîm	61

2.3.2. Kur'ân'ın Sıfatı Olan Hakîm	63
2.3.3. Lokman'ın Sıfatı Olan Hakîm	64
SONUÇ	67
KAYNAKLAR	69
ÖZGEÇMİŞ	75

KISALTMALAR

- (a.s.) : aleyhi's-selam
b. : bin
Bkz. : Bakınız
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
Hz. : Hazreti
mad. : maddesi
ö. : ölüm tarihi
(r.a.) : radıyallahü anh
s. : sayfa
(s.a.v.) : sallallahü aleyhi ve sellem
T.D.V. : Türkiye Diyanet Vakfı
Thc. : Tahric
Thk. : Tahkik
Trc. : Tercüme
ts. : tarihsiz
vd. : ve devamı

Tezin Başlığı: Hadislerde Hikmet Kavramı	
Tezin Yazarı: Halil İbrahim İnak	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZŞENEL
Kabul Tarihi: 11 Temmuz 2007	Sayfa Sayısı: V (ön kısım) + 75 (tez)
Anabilimdalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim Dalı: Hadis
<p>Bir kavram tahlîli olan tezimiz giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun önemi, mahiyeti ve yöntemi hakkında bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Birinci bölümde hikmetin sözlük ve ıstılahî anlamları üzerinde durulurken, kavramın Kur'an ve Sünnet'teki kullanımını da genel olarak tesbit edilmiştir. Daha sonra hikmetin temel İslâmî ilimlerde ve felsefede hangi manalarda yer aldığı ifade edilmektedir.</p> <p>İkinci bölüm tezimizin esas kısmını oluşturur. Bu bölümde <i>Kütüb-i tis'a</i> diye isimlendirilen Buhârî ve Müslim'in <i>Sahihleri</i>, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nesâî ve Dârimî'nin <i>Sünenleri</i>, Malik'in <i>Muvatta'</i>ı ve Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned'i</i> gibi hadis kaynaklarında tesbit edilen hikmet, hikem, hakîm ve hukema kavramlarına ait otuzdört rivayetin metni, tercümesi, kaynakları ve ilgili şerhlere dayanan açıklamaları bulunmaktadır. Hadislerin izahında anlamla ilgili yorumlar asıl metinde, farklı lafızlı rivayetlerle sened durumuyla ilgili bilgiler dipnotta gösterilmiştir.</p> <p>Tesbit edilen otuzdört hadiste yer alan hikmet ve müştaklarının başta faydalı ilim olmak üzere, tecrübe-beceri-cesaret, güzel söz, Kur'an, Kur'an'ı kavrama, öğüt-ibret ve marifetullah anlamlarında kullanıldığı; Allah, Kur'an ve Lokman'a da sıfat olarak nisbet edildiği başlıklar hâlinde gösterilmiştir. Her başlığın altında o başlığa uygun anlamdaki hikmet hadisleri derlenmiştir.</p> <p>Sonuç kısmında ise bu araştırma sonucunda varılan kanaat ve tesbitler ortaya konmuştur.</p>	
Anahtar Kelimeler: Hadis, hikmet, hakîm.	

Title of the Thesis: The Concept of Hikmah (Wisdom) in Hadith	
Author: Halil İbrahim İnak	Supervisor: Assist. Prof. Dr. Mehmet ÖZŞENEL
Date: 11 July 2007	Nu. of pages: V (pre text) + 75 (main body)
Department: The Base of İslamic Sciences	Subfield: Hadith
<p>Our thesis about a conception analyses have two sections and results. At introduction has been done some worthies on importance, reality and method of its subject. In the first section in conception of Kur'an and Sünnet has been fixed at general using while to take stand on the principle about divine wisdom of dictionary and conventional meanings. Later, contact about divine wisdom in based science of İslam and in philosophy at which meanings has been using.</p> <p>Second section has based part of our thesis. In this section there has been existencing in explain words about concepts in thirty-four relate texts, translates, sources and connected with interested interpretations which are fixed in the sources of tradition studies on divine wisdom, philosophy, sage and rulers became famous name '<i>kütüb-i tis'a</i>' (the books that indicate the rules we have to connect) are "Truly books belong to Buhârî and Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nesâî and Dârimî, Malik's <i>Muvatta</i> and Ahmed b. Hanbel's <i>Müsned</i>" the like. The view of connected the meaning of to make clear of traditions of prophet shown in base text, in different account retales and knowledge about arguments are shown at the bottom.</p> <p>The divine wisdoms and its derivatives established in thirty-four traditions of the prophet most of them have useful science meaning fixed at the text may happen using just as meaning on trial-ability, excellent speech, Kur'an, adaptability Kur'an, advice to get lesson from, skilful tied to God (skill from Allah); also in relation upon Allah, Kur'an and Lokman as a quality has been shown case of titles. Under every title has been collected divine wisdom traditions of the prophet which are fitting with the meaning interested title.</p> <p>However at final part has been put in front of us opinions and fixations those were reached to result of this research.</p>	
Keywords: Hadith, Hikmah (Wisdom), Hakeem.	

GİRİŞ

Konunun Önemi, Mahiyeti

İnsanlığın dünya ve ahiret huzurunu temin etmek için vaz edilmiş kurallar-tavsiyeler toplamı olan İslam dîninin iki ana kaynağı Kur'an ve Sünnet'te öyle kelimeler-kavramlar vardır ki bunların doğru bir şekilde anlaşılıp, ona göre inanılarak amel edilmesi müslümanlar için hayatî önem taşır. Ayet ve hadislerde geçen ifadeler Şâri'nin maksadına uygun bir şekilde anlaşılırsa iletişim sağlıklı olarak kurulmuş olacak, aksi hâlde iyi niyetli olursa bile söylenmek istenen şey tam olarak idrak edilemeyecektir. Bu yüzden dînimizin temel kaynaklarındaki kelimeleri-kavramları anlamaya çalışırken Arap dilinin özelliklerini, kelimenin-kavramın kullanıldığı dönemdeki anlamıyla zaman içerisinde kazandığı yeni manaları göz önüne almak sûretiyle anlamaya çalışmak araştırmacıların ihmal edemeyeceği bir husustur. Özellikle hukûkî konularda, helal-haram belirleme sahasında bu hassasiyet çok daha önem arz eder.

Ayet ve hadislerdeki kavramların doğru anlaşılabilmesi, müslümanların ve dolayısıyla diğer insanların İslâm'ı sağlıklı bir şekilde tanıyıp kavrayamamalarına sebep olacağından neticede batıl dinlere, yanlış inanışlara ve bozuk hayat tarzlarına yönelmeleri kaçınılmaz olacaktır.

İslam dîninin yeterince tanınmadığı veya yanlış anlaşıldığı günümüzde de dînî bilgilerin temelini oluşturan kavramların aslı hüviyetiyle bilinip, üzerine bina edilecek fikirlerin sağlıklı bir biçimde oluşturulması ilmî çalışmaların en önemli gayelerinden biridir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada ayet ve hadislerde geçen ve ilim, irfan, salih amel, tecrübe-beceri-cesaret, güzel ahlak, öğüt-ibret, sünnet, fikh, takva ve adalet gibi anlamları bünyesinde barındıran hikmet ve hikmet sahibi manasına hakîm kavramını incelemeye çalıştık.

Araştırmamıza konu edindiğimiz 'hikmet' kavramının konumuna göre farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. İslâm'ın birinci kaynağı olan Kur'an'da kavram

hem ‘hikmet’ lafzıyla hem de müştaklarıyla çokça kullanılmıştır. Burada hikmet (çoğulu hikem ve hikmet sahibi anlamında hakîm ve çoğulu hukema) Hz. Peygamber’in hadisleri çerçevesinde incelenecek, kavramın Kur’an’daki kullanımlarına ise ‘Kur’an ve Sünnet’te Hikmet’ başlığında kısaca değinilecektir.

Hikmet; Kur’an ve Sünnet’te sıkça kullanılırken buna bağlı olarak İslâmî ilimlerde de kendi disiplinleri içerisinde incelenmiş, ayrıca felsefenin de hem alanı hem gayesi olmuştur. Dolayısıyla hikmeti her ilmî disiplin kendi kıstasları ve bakış açıları içerisinde anlamaya çalışmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Hadislerdeki hikmet kavramını tahlil etmeye çalışan araştırmamızda ilk olarak kelimenin anlam çerçevesi belirlenmeye çalışılmıştır. Burada hikmetin lügavî anlamı tesbit edilirken; İbn Fâris’in (ö.395/1004) *Mu’cemü mekâyısı’l-luğa*’sından, Cevherî’nin (ö.400/1009) *es-Sihâh*’ından, Râğıb el-İsfehânî’nin (ö.503/1109) *el-Müfredât fi-ğarîbi’l-Kur’an*’ından, İbnü’l-Esîr’in (ö.606/1209) *en-Nihâye fi-ğarîbi’l-hadîs*’inden, İbn Manzûr’un (ö.711/1311) *Lisânü’l-arab*’ından, Seyyid Şerif Cürcânî’nin (ö.816/1413) *et-Târîfât*’ından faydalanıldı. Çalışmada *Kütüb-i sitte* yanında Malik’in *Muvattâ’ı*, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i ve Dârimî’nin *Sünen*’inden oluşan dokuz kitap (*kütüb-i tis’a*) esas alındı. Hikmet ve müştaklarının yer aldığı hadislerin *kütüb-i tis’a*’da olanları asıl araştırma sahamız olduğu için onların hangi anlamlarda kullanıldıkları 2. bölümde genişçe işlendi. Hadislerin izahında da geçtiği eserin şerhlerine müracaat edildi. Bunlardan hareketle kavramın hadislerde hangi anlamda kullanıldığı tesbit edilmeye çalışıldı.

Görebildiğimiz kadarıyla hikmet kavramını hadisler çerçevesinde inceleyen müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Hikmet kavramını Kur’ân’a göre inceleyen Selman Kuzu’ya ait doktora çalışması tefsir sahasında yapılmış olup, yeri geldikçe bu tezden de istifade edilmiştir.

BÖLÜM 1: HİKMET KAVRAMININ ANLAM ÇERÇEVESİ

Bu bölümde öncelikle hikmetin sözlük ve ıstılâhî manaları tesbit edilecektir. Daha sonra Kur'an ve Sünnet'teki kullanımıyla buna bağlı olarak İslâmî ilimlerde kazandığı manalara temas edilecek, son olarak da felsefede nasıl yer aldığı belirtilecektir.

1.1. Hikmetin Sözlük Anlamı

Hikmet (حِكْمَةٌ) kelimesi ha-ke-me/yah-kü-mü (حَكَمَ/يَحْكُمُ) fiilinin masdarı olan 'hükm' den türeyen bir isimdir.¹ Çoğulu hikem (حَكَمٌ)'dir. Hükm (حُكْمٌ); lehte veya aleyhte olarak adaletle yargıda bulunmak,² ıslah için engel olmak,³ kötü şeyden men etmek, zulme engel olmak anlamları taşır. Kelimedeki bu manalar sebebiyle atın gemine de 'hakeme' (حَكْمَةٌ) denilmiştir ki, at bu gem sayesinde sahibi tarafından kontrol altında tutulup, yanlış hareketlerden sakınmış olur.⁴ el-Hükm aynı zamanda ilim ve fikh (ince kavrayış) anlamına da gelir. Ayette "Biz ona (Zekeriyya oğlu Yahya'ya) küçükken hükm verdik" (وَأَتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا), buyurulmuştur.⁵ Hükm burada ilim ve fikh manasındadır.⁶ Dolayısıyla hikmet kelimesiyle hükm müteradif olur. Yalnız hikmette kişiyi zulümden, cehaletten, sefihlikten alıkoyan faydalı ilim anlamı daha ağır basmaktadır. Hükm hikmetten daha geneldir. Her hikmet hükmdür, fakat her hükm hikmet değildir.⁷

Seyyid Şerif Cürçânî hikmeti şöyle tarif eder: "İnsanın gücü nisbetinde eşyanın mahiyet ve hakikatlerini bilmesidir. Yine hikmet; ilimle beraber olan amel, gerçeği ifade eden her türlü söz, lüzumsuz kelimelerden ayıklanmış makul söz anlamlarına gelir."⁸ İbn Manzûr'a göre hikmet; Allah'a nisbet edildiğinde en kıymetli varlıkları en üstün bilgiyle bilmektir. Bu yüzden Allah'ın bir ismi de el-Hakîm (الْحَكِيم)'dir. Allah mutlak hüküm sahibi ve hükmünde âdil, yarattıklarında ve yaptığı işlerde ihsan sahibi

¹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, II, 91 (hkm mad.)

² Cevherî, *Shâh*, V, 1901 (hkm mad.)

³ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 181 (hkm mad.)

⁴ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, II, 91 (hkm mad.)

⁵ Meryem, 19/12

⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, XII, 140 (hkm mad.)

⁷ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 182 (hkm mad.)

⁸ Cürçânî, *Tâ'rifât*, s. 91 (hikmet mad.)

olduğundan gerçek ‘hakîm’ kendisidir.¹ Şu hâlde insana izafe edildiğinde hakîm (çoğulu hukema) hikmet sahibi manasında dengeli olma, orta yol izleme, adaletli hareket etme şeklinde anlaşılır. Cevherî de hakîme hikmetin hükümle yakın ilişkisinden dolayı alim ve ilmî hüküm sahibi anlamını vermektedir. Hakîm, hâkim, hakem birbirlerine yakın anlamlı kelimeler olarak adaleti sağlayan, derinlemesine bilip kavrayan, yanlışlığa mani olan gibi özellikleri taşırlar.²

Ha-ke-me fiilinin ism-i fâili el-hâkim, ‘el-Kâdî’ hükmeden anlamındadır. Faîl vezni (fâil vezni anlamında) eşyaya hükmeden ve onları güzel yapan manasına gelir. Bu anlamda hakîm yaptıklarının inceliklerini güzel ve sağlam yapan kimsedir.³ Ha-ke-me (حَكَمَ) fiili ah-ke-me (أَحْكَمَ) kalıbında kullanılırsa sağlam, iyi yapma anlamına gelmektedir.⁴ Bu maksatla el-muhakkem (المُحَكَّم) tecrübeli, olgun kişi için kullanılmıştır. Bir hadiste “Cennet muhakkemler içindir” (إِنَّ الْجَنَّةَ لِلْمُحَكَّمِينَ), buyurulmuştur. Muhakkem burada düşmanın baskısıyla ya ölümü ya da şirki tercih etmek durumuyla karşı karşıya kalarak denenen kimse anlamındadır. ‘el-Muhakkimîn’ şeklinde okunursa nefislerine zulm etmeyip, âdil olanlar anlaşılır.⁵ Muhakkem hikmetli hâliyle temayüz eden kimseye de denir.⁶

1.2. Hikmetin İstılâhî Anlamı

Hikmetin sözlük anlamını cehaletten, zulümden, sefihlikten men eden bilgi, hüküm ve amel şeklinde özetlersek ıstılâhî (terim) anlamının da bu kök manaları üzerine bina edildiğini görürüz. Hikmet ıstılâhî kullanımında şu anlamları taşır: Adalet, ilim, peygamberlik, Kur’an, Kur’an bilgisi, Kur’an’ı anlama gücü, Hz. Peygamber’in Sünnet’i, Allah’a itaat etmek, Allah’tan haşyet etmek, takva, akıl, anlayış, Allah’ın emirlerini düşünmek, yerinde söz söyleme ve iş yapma, amelle birlikte ilim, akla uygun olan şey, ilham ile vesveseyi ayıran nur, hazır doğru cevap verme, hak düşüncenin kişiye hükmetmesi, ruhların sükûnete erdiği şey, ledünnî ilim, öğüt-ibret.

¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, XII, 140 (hkm mad.)

² Cevherî, *Şihâh*, V, 1901-1902 (hkm mad.)

³ Cevherî, *Şihâh*, V, 1901 (hkm mad.)

⁴ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 419

⁵ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 420; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüğâ*, II, 91-92 (hkm mad.)

⁶ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 182 (hkm mad.)

Hikmetin bu manalarından anlaşıldığına göre herkesin bildiği alelâde bilgilere, aşağı arzuların sevkiyle elde edilen eşyanın ve olayların dış yüzüne ait hissî bilgilere, dar görüşlülüğün ve câhilliğin sonucu olan indî ve şahsî malumâta hikmet denmez. Aynı şekilde kitâbî bilgiler ve ezberlenmiş malumât da hikmet değildir. Bu itibarla çok okuduğu hâlde hikmetten hiç nasip alamamış kimseler bulunduğu gibi, hiç okumamış olduğu hâlde akl-ı selîmi ve hiss-i selîmi ile hakîm olmuş kimseler de vardır. Şekle bağlılık, hissîlik, taassub, taklit, hırs ve tamah hikmete manidir. Bu yüzden hakîm olmak isteyenler makul, tabii, mutedil, zâhid, kanaatkâr, geniş ve hür düşünceli olmak zorundadırlar. Hikmete bilgelik, hakîme bilge adı verilmiştir.¹ Şimdi anahatlarıyla hikmetin Kur'an ve Sünnet'te, temel İslâmî ilimlerde ve felsefede nasıl bir anlama kavuştuğuna bakabiliriz.

1.3. Kur'an ve Sünnet'te Hikmet

İslam dîninde Allah'ın kitâbı olan Kur'an'la O'nun yorumu olan Sünnet aynı hakikatleri ifade eden kaynaklardır. Bu sebepten Kur'an ve Sünnet'te kullanılan kelime ve kavramların manaları da birbirleriyle paralellik arz eder. Şayet Kur'an ve Sünnet arasında zahiren bir zıtlık, çelişki görülürse bunun sebebi ya Sünnet'in sübûtunda bir problem olması ya da ayet ve hadislerin doğru anlaşılıp yorumlanamamasıdır. Yoksa Allah ile Rasûlü'nün ifadeleri tezat teşkil etmez.

İncelemekte olduğumuz ha-ke-me fiilinin müştakları olan hükm-hikmet (çoğulu hikem), hakîm (çoğulu hukema) Kur'an ve Sünnet'te değişik şekillerde kullanılmışlardır. Bu kelimelerin Kur'an'daki kullanımlarıyla Sünnet'teki kullanımları anlam bakımından büyük ölçüde örtüşmektedir. Hikmet kelimesi Kur'an'da çokça geçen kavramlar arasında ha-ke-me fiili hâliyle 220 ayette kullanılmıştır. Hikmet 10 yerde kitap kelimesiyle, 3 yerde mülk kelimesiyle, 1'er kez davet-meviza-cedel (Nahl 16/125), hayr (Bakara 2/269) ve ayet (Ahzab 33/34) kelimesiyle birlikte toplam 20 defa geçmektedir. 'Hikmetün bâliğatün' (Kamer 54/5) terkibi ise bizzat Kur'ân'ı kasetmektedir. İsrâ Sûresinin 39. ayetinde hikmet-vahiy beraberliği ifade edilirken, Lokman Sûresinin 12. ayetinde de hikmet-şükür birlikteliğinden söz edilir. Hz. İsa'nın

---

¹ Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 11

getirdiği beyyineler Zuhruf Sûresi ayet 63'te hikmet diye isimlendirilir. Hikmet kelimesi müstakil olarak kullanıldığında çoğu kez Mekkî ayetlerde, 2 defa da Medenî ayetlerde karşımıza çıkar.¹

Kur'an'da hikmet kavramının geçtiği bazı ayetler şunlardır:

“Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.”²

“Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir.”³

“Andolsun biz Lokman'a ‘Allah'a şükret’ diye hikmet verdik. Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse bilsin ki Allah her bakımdan sınırsız zengindir, övülmeye layıktır.”⁴

Kur'an'da hükm, fehm ve va'y, fikh, ilm, adalet, takva, furkan, basîret, hakk, tefekkür ve kevser hikmete yakın anlamlı; cehalet, sefeh, zulüm ve batıl kelimeleri de zıt anlamlı olarak kullanılmaktadır.⁵

Aynı kökten gelen ‘hakîm’ kelimesi de Kur'an'da hikmet sahibi manasına hem Allah hem de Kur'an'ın sıfatı olarak kullanılmakta, Hz. Lokman da hakîm sıfatıyla anılmaktadır. Ayrıca bir ayette ‘hakîm'in’ ‘iş’ (emr) kelimesine de sıfat yapıldığı görülür.⁶

Sünnet'te hikmet denilince de mahlukatın en Hakîm'i olan Muhammed'in (s.a.v.) sözlerinde, fiillerinde, bütün hayatında hikmet sahibi olması anlaşılmaktadır. O'nun hikmetinin kaynağı Hakîm olan Allah tarafından kendisine indirilen hikmetli Kur'an'dır. Araştırmamız hikmetin Hz. Peygamber'in hadislerinde kullanımını tesbîte yöneliktir. Sünnet'te hikmetin nasıl yer aldığı ‘Hadis İlminde Hikmet’ başlığında, hangi anlamlarda kullanıldığı da ikinci bölümde incelenecektir.

---

¹ Kuzu, Selman, *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı* (Basılmamış doktora tezi), s. 22-23

² Bakara 2/269

³ Nahl 16/125

⁴ Lokman 31/12

⁵ Kuzu, *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı* (Basılmamış doktora tezi), s. 74 v.d., 158 v.d.

⁶ Duhan 44/4

1.4. İslâmî İlimlerde Hikmet

Bu kısımda kaynağını Kur'an ve Sünnet'ten alan tefsir, hadis, kelim, fıkıh, tasavvuf ve ahlak ilminde hikmetin hangi anlamlarda kullanıldığına işaret edilecektir.

1.4.1. Tefsir İlminde Hikmet

Kur'an'da geçen hikmet kavramını yorumlamaya çalışan müfessirler yazdıkları tefsirlerde hem kendilerinden önceki alimlerin ne anladıklarını nakletmişler hem de kendilerinin tasvip ettiği görüşleri belirtmişlerdir. Aşağıda bazı müfessirlerin kavram hakkındaki yorumları yer almaktadır.

İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/922) '*Câmiu'l-beyan*' adlı tefsîrinde "Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar"¹ ayetini izah ederken hikmeti sözde ve amelde isabetli olmak şeklinde yorumlar. Sahâbe, tâbiûn ve diğer bilginlerin hikmet hakkında şunları söylediklerini belirtir:

a) Abdullah b. Abbas (ö.68/687), Katâde (ö.117/735), Ebü'l-Âliye (ö.93/711) ve Mücahid'den (ö.103/721) nakledilen bir görüşe göre bu ayette zikredilen hikmetten maksat, Kur'an'dır ve Kur'an'ı anlamaktır. Bu hususta Abdullah b. Abbas'ın şunları söylediği rivayet edilmektedir: "Ayetteki hikmetten maksat, Kur'an'ın nâsihini-mensûhunu, muhkemini-müteşâbihini, mukaddemini-muahharını, helalini-haramını, misallerini anlamak ve bilmektir."

b) Mücahid'den nakledilen diğer bir görüşe göre burada zikredilen hikmetten maksat, sözde ve işte isabetli olmaktır.

c) İbn Zeyd'e göre burada zikredilen hikmetten maksat, dîni anlamak ve ona uymaktır.

d) İbrahim en-Nehâf'ye (ö.96/714) göre hikmetten maksat anlayışlı olmaktır.

e) Rabî' b. Enes'e göre bundan maksat, Allah'tan korkmadır. Çünkü her şeyin başı Allah'tan korkmaktır. Allah Teâlâ da: "Kulları içinde Allah'tan hakkıyla korkanlar ancak alimlerdir,"² buyurmuştur.

---

¹ Bakara 2/269

² Fâtır 35/28

f) Süddî'ye göre de buradaki hikmetten maksat peygamberliktir.¹

Bu görüşleri kaydeden Taberî, hikmetten asıl maksadın isabetli olmak olduğunu vurguladıktan sonra şöyle der; “İsabetli olan bilinmesi gerekeni bilir, Allah’tan haşyet eder, dinde anlayışlıdır, âlimdir, peygamberler de bu vasıfları taşıyanlardır. Dolayısıyla hikmeti isabetli olmak şeklinde anlamak bu manaların hepsini ihtiva eder.”²

Fahredden Râzî ‘*Mefâtihu’l-ğayb*’de Bakara 269’daki hikmeti açıklarken hikmetin işleri en doğru ve en uygun şekilde yapmak, yerli yerine koymak olduğunu belirtir ve bunun da zirvesinin nübüvvet olduğunu söyler. Dolayısıyla buradaki hikmet ona göre nübüvettir. Delil olarak da Nisa 54 ve Âl-i İmran 164’ü gösterir.³

Kurtubî de ‘kime hikmet verilirse’⁴ ayetini yorumlarken bazı müfessirlerden iktibaslar yaptıktan sonra şöyle der: “Hikmet; nübüvvet, haşyet ve vera’ anlamları hariç diğer anlamları taşır, onlar da birbirine yakındır. Çünkü hikmet ihkâmdan masdardır, ihkâm da söz ve fiilde sağlamlıktır. Önceki söylenenler hikmetin birer çeşididir. Allah’ın Kitâbı ve Rasûlü’nün sünneti hikmettir. Hikmetin aslı kendisiyle sefehten men eden şeydir. İlme hikmet denilmiştir, çünkü onunla bütün kötü fiillerin temeli olan sefehten imtina edilir. Bu şekilde hikmet Kur’an, akıl ve anlayış olur.”⁵

İbn Kesîr ‘*Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*’de hikmet kavramını açıklarken öncekilerin yorumlarını verdikten sonra kendisi şunları söyler: “Cumhûrun da söylediği gibi sahîh olan, hikmetin peygamberliğe hasredilemeyeceğidir. Bilakis hikmet, ondan daha geniştir, hikmetin en yücesi ise peygamberliktir, risâlet ise daha husûsîdir. Ancak peygamberlere tâbi olanların tebeaiyyet bakımından hayırda nasibi vardır.”⁶

Muhammed Hamdi Yazır ‘*Hak Dînî Kur’an Dili*’ isimli tefsîrinde Bakara suresi 269. ayeti açıklarken hikmet kelimesine geniş yer ayırmıştır. Müellife göre Allah vâsî olduğu için kime dilerse ona hikmet verir, vermek için hiçbir şarta ve kayda bağlı değildir. Kötülükleri engelleyecek, faydaları sağlayacak sebepleri ve hikmetleri, hükümlerini, gerçeğin bilgisini, iradeye bağlı olan sevap kazandıracak işleri

¹ Taberî, *Câmiu’l-beyan*, III, 123-126

² Taberî, *Câmiu’l-beyan*, III, 123-126

³ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, III, 204

⁴ Bakara 2/269

⁵ Kurtubî, *el-Câmî li ahkâmi’l-Kur’an*, III, 330

⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 329 vd.

yapabilme gücünü ve faydalı şeyler yapmayı yalnızca kendine ait kılmakla yetinmez, akıl sahiplerinden dilediğine de verir. Yine müellif kendisine hikmet verilen kimsenin bu hikmetten faydalanabilmesi için kendisinin de aklını çalıştırarak kullanması gerektiğini bildirir. Aksi hâlde hikmetten istifade edemeyecektir.¹

Elmalı hikmet kelimesinin sözlük anlamını inceledikten sonra esas mânânın hem ilim hem iş yapma olduğunu belirtir. Daha sonra kendisinden önceki müelliflerin hikmet hakkındaki yorumlarını şu şekilde sıralar:

- 1) Hikmet; sözde ve fiilde doğruyu tutturmadır.
- 2) Hikmet; hem bilgi hem iştir.
- 3) Hikmet; ilim ve fıkıh demektir.
- 4) Hikmet; varlıkların özündeki manaları anlamaktır.
- 5) Hikmet; Allah'ın emrini anlamaktır.
- 6) Hikmet; anlamak demektir.
- 7) Hikmet; îcad demektir.
- 8) Hikmet; varlık düzeninde her şeyi yerli yerine koymak demektir.
- 9) Hikmet; güzel ve doğru işlere yönelmektir.
- 10) Hikmet; siyasette insanın gücü yettiği kadarıyla yüce yaratıcıya benzemeye çalışmasıdır.
- 11) Hikmet; Allah'ın ahlâkı ile ahlaklanmaktır.
- 12) Hikmet; Allah'ın emirlerini düşünmek ve ona uymaktır.
- 13) Hikmet; Allah'a taat, fıkıh ise din ve ameldir.
- 14) Hikmet; bir nurdur ki vesvese ile gerçek makam arasındaki fark bununla kestirilir.
- 15) Hikmet; doğru ve hızlı karar verebilmektir.

---

¹ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dînî Kur'an Dili*, II, 203, 204

- 16) Hikmet; doğruya iletmeftir.
- 17) Hikmet; ruhların sükun ve güvenliğinin son durağıdır.
- 18) Hikmet; sebepsiz işarettir.
- 19) Hikmet; bütün hâllere Hakk'ı tanık tutmaktır.
- 20) Hikmet; din ve dünya düzenidir.
- 21) Hikmet; ledünnâ ilimdir.
- 22) Hikmet; ilham vârid olması için sırrı saklamaktır.
- 23) Hikmet; bunların hepsidir.¹

Seyyid Kutub (ö.1966) ise hikmeti îtidal olarak kabul etmiştir. Çünkü îtidal sayesinde aşırılıklardan uzak durulup azgınlık yapılmaz. Kendisine hikmet verilen kimse nûrânî basîret sayesinde hareket ve fiillerinde isabetli ve doğru kararlar verir. Bunun için de hikmette pek çok hayır gizlidir.²

Süleyman Ateş de önce hikmet kelimesinin sözlük anlamını verir, sonra ıstılahtaki kullanımlarını aktarır. Müellif hikmetin daha çok fayda temin eden bilgi ile bu bilgiye dayalı uygulama olduğunu vurgular. Hikmet hiçbir yararı olmayan, tamamen nazari, kuru bilgiler topluluğu değil, menfaat sağlayan, meselelere çözümler getiren, uygulanabilir olan ve yaşanan bilgidir. Hz. Peygamber faydasız ilimden Allah'a sığınmıştır. Hikmetle kastedilen bilgi, düşünce mahsulü olacağı içindir ki ayetin sonunda bunu ancak akıl sahiplerinin düşüneceği belirtilmektedir. Akıl sahibi kimseler akıllarını çalıştırma sonucunda faydalı ilmi elde etmekle kâinata bakarak tefekküre dalmalıdır. Bu tefekkür sonucunda da Allah'a olan îmanları artarak manen yükselirlerken, tabiata olan hâkimiyetleriyle de insanlığın yararına daha çok icadlarda bulunabilmelidirler. Ateş'e göre müslümanların bugün dünya sahnesinde geri kalış sebebi hikmet diye ifade edilen faydalı ilimle değil de yararsız, kuru nazariyelerle meşgul olmalarıdır.³

---

¹ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, II, 204-215

² Kutub, Seyyid, *Fî zılâli'l-Kur'an*, III, 57

³ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I, 468-470

1.4.2. Hadis İlminde Hikmet

İncelemekte olduğumuz hikmet (çoğulu hikem) ve hakîm (çoğulu hukema) kavramlarının hadislerde muhtelif şekillerde kullanıldığını görüyoruz. Araştırmamıza esas aldığımız *Kütüb-i tis'a* içerisinde bir tanesi kudsî olmak kaydıyla bazıları Hz. Peygamber'e ait olarak merfu', bazıları sahâbeye ait mevkuflar, bazıları da tâbiûnun maktu' nitelikli hadisleridir. Bir hadiste de kelime hükm şeklinde okunursa hikmetle eş anlamlı, hikem şeklinde okunursa hikmetin çoğulu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yaptığımız sayıma göre Buhârî *Sahih*'inde tekrarsız olarak 9 tane hikmetle ilgili hadis almıştır. Bunlardan 6'sı merfu', 2'si mevkuflar, 1'i de maktu'dur. *Sahih*'te İbn Abbas hadîsinin sonunda geçen "hikmet, nübüvvet dışındaki isabettir" açıklaması¹ ise şârihlerin kaydına göre Buhârî veya Buhârî râvîsi Ebû Zer'e aittir.² Yine Buhârî İ'tisam bölümünde geçen gıpta hadîsinden önce bâb başlığında Hz. Peygamber'in hikmet sahibini hikmetiyle hükmedip, onu başkalarına öğrettiği sürece övdüğünü belirtir.³ Müslim'in *Sahih*'inde ise konumuzla alakalı 6 hadis geçmektedir. Bunların 5 tanesi merfu', 1'i maktu'dur. Tirmizî'nin *Câmi*'inde ise konuyla ilgili 9 hadis yer almaktadır. Hepsisi de merfu' özelliklidir. *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da sadece 2 hadîsimiz bulunmakta ve 1'i merfu', 1'i de mevkuftur. İbn Mâce'nin *Sünen*'inde 7 adet ilgili hadis varken, hepsi de merfu' konumundadır. İbn Mâce zühd bölümünde hikmet ismiyle bir bâb başlığı koymuştur. *Sünen-i Nesâi*'de ise 1 tane hadis yer alır, o da merfu'dur. Yine İmam Malik'in *Muvatta*'nda 1 hadis bulunur. Dârimî'nin *Sünen*'i hikmet hadislerinin en çok bulunduğu eserdir. Toplam 19 hadîsin 1 tanesi kudsî, 4 tanesi merfu', 1 tanesi mevkuflar geri kalan 13 tanesi de maktu' niteliklidir. Dârimî merfu' olan "şiiirde hikmet vardır" hadîsini bâb başlığı yapmıştır. Ahmed b. Hanbel de *Müsned*'ine tekrarsız olarak 10 adet hikmet hadîsi almıştır. 9 tanesi merfu', 1 tanesi maktu' hadistir.

Kütüb-i tis'a dışındaki eserlerde de hikmetle ilgili hadislere rastlamaktayız. Bunlardan bazıları asıl araştırma sahamız olan *kütüb-i tis'a*'da bulunurken, bazıları da *kütüb-i tis'a*'da olmayan hadislerdir.

¹ Buhârî, Fedâilü'l-ashâb, 24

² Kastallânî, *İrşadü's-sârî*, VI, 137; Miras, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh* (Trc. ve Şerh), IX, 399

³ Buhârî, İ'tisam, 13

1.4.3. Kelam İlminde Hikmet

Kelam ilminde hikmet kavramı salah ve aslah konusu ile ilgili olarak ele alınmıştır. Bütün müslümanlar Allah'ın Hakîm olduğunda ittifak etmiş, fakat onun hikmet sıfatının tefsirinde değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Mu'tezile ve Mâturîdiyye'ye göre Allah'ın yarattığı ve emrettiği her işte bir hikmet, bir illet, bir maslahat ve sebep vardır ve bu insan aklı tarafından anlaşılabilir. Cebriyye ve Eş'arîler bu çeşit bir hikmet ve illeti reddederler. Ancak Mu'tezile ve Maturîdîler arasında hikmet konusunda tam bir görüş birliği yoktur. Mu'tezile Allah'ın fiillerindeki hikmet ve maslahatın vücub ve zarûret yoluyla mevcut olduğu kanaatine sahipken, Maturîdîler ilâhî fiillerdeki hikmet ve maslahatın lütuf, ihsan, atâ, âtîfet yoluyla mevcut olduğu kanaatindedirler. Yani Allah'ın fiillerinde kulların menfaatini gözetmek Allah'ın bir lütufu ve ihsanıdır, vazifesi değildir. Bu ona caizdir derler. Eş'arîler ve Cebriyye Allah'ın fiillerinin bir takım illetlerle muallel olmasını onun şanına uygun bulmazlar. Böyle bir bir ta'lîli onun iradesini sınırlamak, ilâhî iradeyi hikmet ve illet denen şeylere tâbi kılmak kabul ederler. Maturîdîlere göre âlemde hiçbir şey hikmetsiz ve illetsiz var olmaz. Fakat olaylardaki hikmet ve illeti biz her zaman bilemeyebiliriz. Allah'ın fiillerinin hikmet ve illet ile bağlantılı olması bir eksiklik değil, bir kemaldır. Çünkü Allah gelişigüzel iş yapmaktan (abes ve sefehten) münezzehtir.¹

Her şeyi en güzel şekilde yarattığını, tabiatı oluşturan bütün üniteleri boşuna ve eğlence olsun diye değil, hak çerçevesinde vücûda getirdiğini beyan eden Allah² fiillerinde hikmetin varlığını teyit etmektedir. Hz. Adem'in yaratılış sebebini anlamayıp itirazda bulunan meleklere Allah'ın kendilerinin bilmedikleri şeyleri bildiğini söylemesi, dolayısıyla bir sebebinin bulunduğunu îma etmesi,³ bazı ayetlerde 'şunun karşılığı olarak' (cezâen) anlamına gelen ifadelerle çeşitli ta'lîl cümlelerinin yer alması da Allah'ın yaratmasında fiil ve teşriinde hikmetin mevcudiyetini destekler. Allah'ın yaptıkları sebebiyle sorgulanmayacağını belirten ayette ise⁴ hikmetin

¹ Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, s. 120

² Secde 32/7; Sâd 38/27; Duhân 44/38-39

³ Bakara 2/30

⁴ Enbiya 21/23

yokluğuna değil; hikmet, gaye veya illet denilen Şeylerin onun özgürlüğünü kısıtlamadığına işaret vardır ve burada onun izzet ve otoritesine vurgu yapılmaktadır.¹

Sonuç itibariyle Allah Hakîm sıfatıyla hikmet sahibidir, ancak onun yaptıklarında hikmetin bulunup bulunmadığı kelam ilminde değişik Şekillerde tartışılmıştır.

1.4.4. Fıkıh İlminde Hikmet

Hikmet, fıkıh ilminde İŐlam'daki emir ve yasakların hikmetleri var mıdır, varsa her zaman tesbit edilebilir mi? Şeklinde yer alırken, fıkıh usûlünde de hükümlerin ta'lîlünde nasıl yer alacağı üzerinde deęerlendirilmiŐtır. Yukarıdaki sorulara cevap aranırken hikmet kavramı illet, sebep, maslahat gibi kavramlarla beraberce değerlendirilip, aralarındaki fark tesbit edilmeye çalışılmıştır. Hikmet; hükmü ve teŐrî gerektiren sebep, illet ise bu sebebe uygun, onu ihtiva eden açık, zapt edilir bir vasıftır ve kıyasta hüküm bu vasa bina edilir.² Molla Hüsrev'e göre illet; "Nassın hükmüne alâmet kılınan vasıftır." İlet; sebep, menât, delil, bâis, el-vasfü'l-câmî olarak da isimlendirilmiŐtır.³ Şu hâlde hikmet fıkıhta temel maksat, gaye anlamında kullanılmaktadır.

Usûlcüler hikmet kelimesini kullandıklarında Şu iki durumdan birini kastederler:

1) Hükümün konulmasına uygun düşen durum: Yolculukta meŐakkatin, alım-satımda bu akde duyulan ihtiyacın, kasden insan öldürmede can kaybının bulunması gibi.

2) Hükümün konulmasından amaçlanan sonuç veya korunmak istenen menfaat: Yolculuk hâlinde oruç tutmama müsadesinde meŐakkatin giderilmesi, alım-satımın caiz kılınmasında tarafların menfaatinin sağlanması ve ihtiyaçlarının karŐılanması, kasden insan öldürmenin yasaklanıp, yasağa uymayanın cezalandırılmasında can kaybının önlenmesi gibi.⁴

Hikmetle illet arasındaki iliŐki Şöyle formüle edilmiştir: "Şer'î hükümlerin varlığı da yokluğu da hikmetlerinin değil, illetlerinin var olup olmamasına bağlıdır. Başka bir ifade ile illeti varsa hüküm de vardır, hikmete aykırı olsa bile; illeti yoksa hüküm de

¹ Özervarlı, M.Sait, 'Hikmet', *DİA*, XVII, 513

² Karaman, Hayreddin, *Fıkıh Usûlü*, s. 65

³ Karaman, *Fıkıh Usûlü*, s. 64

⁴ Zekiyyüddin Şa'ban, *İŐlam Hukuk İlminin Esasları*, s. 148

ortadan kalkar, hikmeti mevcut olsa bile.”¹ Mesela; ramazanda hasta veya yolcu olan kimseye oruç tutmama ruhsatı verilmiştir. Bu ruhsatın hikmeti; güçlüğü kaldırmak, illeti ise hastalık veya yolculuktur. Bu yüzden yolculuk veya hastalık hâli bulununca, oruç tutmak güçlük meydana getirmese bile, kişi bu ruhsattan yararlanabilir.² Yine bir gayr-i menkulde, ortak veya bitişik komşulara tanınan ‘şüf’a hakkı’nın (ön alım hakkı) hikmeti, onları zarara uğratmamak, illeti ise ortaklık veya bitişik komşu bulunmaktır. Aynı şekilde hamra nisbetle sarhoş edicilik ve kılıçla kasden insan öldürme vasfı böyle bir illettir. Ölüm cezası olan kısasın hükmü öldürücü bir aleti kullanarak bir cana kıymaktır. Kurşunla insan öldürmek de buna kıyas edilir. Bazı usûlcüler de illeti; “hükümün kendisine bağlı olduğunu göstermek üzere hakkında şer’î bir delil bulunan belli bir vasıftır” diye tanımlamışlardır ki,³ bu tanım da anlam bakımından önceki tanımla birleşmektedir.

Burada hükümlerin illeti ile onları gerektiren hikmetleri birbirinden ayırmak gerekir. Şöyle ki: Bütün bilginler Allah’ın dînî hüküm ve kaideleri kullarının maslahatı için koyduğunda ittifak etmişlerdir. Bu maslahat ya faydalı olanı elde etmek (celb-i menfaat) yahut da zararlı olanı gidermek (def-i mazarrat) şeklinde olur. Yolculuk eden kimseye dört rekâtlı farzları iki kılması, isterse orucu bir başka zaman tutması hakkında verilen ruhsat ondan meşakkat zararını gidermek içindir. Ortağa ve komşuya ‘şüf’a hakkı’ tanımak da bunların zararını önlemek içindir. Taammüden ve düşmanlıkla birini öldürenin ölüme mahkum edilmesi insanların hayatını korumak faydasını celp içindir.⁴

Yukarıda söylenenlere göre hikmet kavramı fıkıh ilminde; dînî emir ve yasaklarında hikmetin bulunup bulunmadığı ve hükümlerin hikmetle tesbit edilip edilemeyeceği şeklinde bilginler arasında tartışılmıştır. Alimlerin çoğu hikmetle ta’lîli reddederek, hükümlerin tesbitinde illeti esas almışlardır.

---

¹ Zekiyyüddin Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 150

² Bakara 2/183-184

³ Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukûku Metodolojisi*, s. 205

⁴ Bilmen, Ömer Nasuhî, *Hukûk-ı İslâmiyye*, I, 217 vd.

1.4.5. Tasavvuf ve Ahlak İlminde Hikmet

Hikmet; tasavvufta genellikle ilahî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların varoluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilahî iradenin rolünün keşfedilmesi anlamında kullanılır. Bununla beraber aşağıdaki tarifler de yapılmıştır.

Hikmet;

- a) Felsefedir,
- b) Düşünme melekesinin îtidal hâlinde olmasıdır,
- c) Uygulama ile birlikte olan bilgi, tecrübe ile kazanılan doğru bilgidir,
- d) Hakka uygun düşen sözdür,
- e) Söz ve davranıştaki isabettir,
- f) Her şeyin en mükemmelidir,
- g) Olanı olduğu gibi bilmektir.

Hikmetin terki hâlindeki kullanımları da şu anlamlardadır:

Hikmet-i Camia: Hakk'ı bilme ve ona uygun davranma, batılı bilme ve ondan sakınmadır. Buna 'hikmet-i hasa' da denir.

Hikmet-i mechûle: Gizli ve örtülü hakîkatler, insanın kavrayamadığı hususlardır.

Hikmet-i mantûka bihâ: Söylenen hikmet, şer'î hükümler, şer'îat ve tarîkat hakkındaki bilgilerdir.

Hikmet-i meskûte anhâ: Söylenmeyen hikmet, hakîkatin sırları demektir.

Hikmet-i müteâl: Aşkın hikmettir.

Hikmet-i hâlîde: Ebedî hikmet. Bazı sûfîlerin savundukları ezeli-ebedî hikmet görüşüdür.¹

---

¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 242

Tasavvufî eserlerde bazen peygamberlerin bazen de onların yollarını takip eden zevatın söz ve hâlleri hikmet numûnesi olarak sık sık anlatılır. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

Yahya b. Muaz hikmeti şöyle açıklar: “Hikmet; Allah’ın askerlerinden bir askerdir. Ariflerin kalbi dünya ateşinin yangınından ferahlasın diye, Allah onu ariflerin kalbine gönderir.”¹

Ebû Bekr el-Vâsîtî (ö.320/932) Âl-i İmran sûresi 7. ayeti tefsir ederken demiştir ki: “İlimde rusûh (yüksek derece ve pay) sahibi olanlar ruhlarıyla gaybın gaybına ve sırrın derinliklerine dalıp yüksek payelere ulaştılar. Allah kendilerine öğreteceğini öğretti. Başkalarından zuhur etmesini istemediği ayetlerinin hikmetinin onlardan çıkmasını murad etti. Onlar sözü anladıktan sonra daha fazlasını elde etmek için ilim denizine daldılar. Kendilerine her harfin altında gizlenmiş anlayış ve ayetin inceliklerine ait hazineler keşf oldu. Böylece inci ve cevherleri çıkartıp hikmetle konuştular.”²

İsa peygamberden (a.s.) şu söz nakledilmiştir: “Mücevheri domuzların boyunlarına asmayın. Hikmet mücevherden daha değerlidir. Onu çirkin gören ise domuzdan daha kötüdür.” Selef ulemâsından birçoğu bu ilimle ilgili olarak şöyle derlerdi: “Bu ilmin yarısı sükut, diğer yarısı da onu nerede açıklayacağımızı bilmenizdir.”³

“O Allah ki ümmîlere kendi içlerinden bir peygamber göndermiştir. O peygamber onlara Allah’ın ayetlerini okur, onları tezkiye eder, onlara kitabı ve hikmeti öğretir”⁴ ayetini sûfîler yorumlarken şunları dile getirirler: “Ayetten anlaşıldığına göre o peygamber bize ayetleri okuyor, Kitâb’ı yani Kur’ân’ı öğretiyor. Hikmet, isabettir yani Hz. Peygamber’in sünneti, âdâbı, ahlakı, hâlleri ve öğrettiği gerçeklerdir.”⁵

Ahlak alimleri fazîlet; iki rezîlet ve ifrat arasındaki îtidaldir derler. Mesela kazanılanı har vurup harman savurmaya israf, çok az ve pintice harcamaya cimrilik, ikisi arasında, ortalama bir şekilde harcamaya cömertlik denir. İsrâf ifrat, cimrilik tefrit, cömertlik ise îtidal ve fazîlettir. Keza insanın düşünce yönünden çok kurnaz,

¹ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *Lüma’*, s. 343–344

² Sühreverdî, Şihâbüddin, *Avârifü'l-Meârif*, s. 676

³ Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 89

⁴ Cuma 62/2

⁵ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *Lüma’*, s. 93

haddinden fazla açıkgöz olmasına hilekârlık (cerbeze), bilakis aptal, avanak ve haddinden fazla saf olmasına ahmaklık, ikisi ortasında bulunmasına da hikmet denir. Buna göre düşüncede kurnazlık ifrat, avanaklık tefrit, hikmet îtidal olarak kabul edilmektedir. Demek ki düşüncede kurnazlık ve avanaklık rezîlet, hikmet ise fazîlettir. Hikmet başkalarını kandıracak şekilde kurnaz, başkaları tarafından kandırılacak tarzda ahmak olmamaktır ki, bu da ibret ve basîretin neticesidir.¹ Hadiste de “İşlerin hayırlısı orta olanlarıdır”² buyurulmuştur.

Görüldüğü gibi tasavvuf ve ahlak ilminde hikmet; ilahî sırların bilinip kavranması anlamıyla, bütün hâl ve hareketlerde isabetli olup itidal üzere bulunmak manasında kullanılır.

Burada felsefî-tasavvuf sahasında eserler vermiş olan Muhyiddîn-i Arabî'nin (ö.638/1239-40) hikmetlerin aslı veya özü anlamına gelen '*Füsûsü'l-Hikem*' isimli eserinden de söz etmek gerekir. Müellif bu kitabını Hz. Muhammed'den aldığı manevî bir emirle insanlığın faydalanması için yazdığını belirtmektedir. Kitapta Adem, Şit, Nuh, İdris, İbrahim ve Muhammed (a.s.) gibi bazı peygamberlerin isimlerindeki hikmetlerin asıllarından söz edilir.

1.5. Felsefede Hikmet

Müslüman ülkelerin dillerinde olduğu gibi Türkçe'mizdeki felsefe kelimesi de Arapça 'felsefe' (çoğulu felsefiyyat) kelimesinden gelmektedir. Kindî (ö.252/866), Havarizmî ve Şehristânî gibi filozof ve düşünce tarihçilerine göre felsefe kelimesi Yunanca'dan gelmez ve Yunanca 'filosofia' kelimesinin Arapça telaffuza uydurulmuş şeklidir. Bu Yunanca kelimenin birinci kısmı olan filo'yu fila veya fîla şeklinde, ikinci kısmı olan sofia'yı da sûfa veya sufya şeklinde okuyarak ve yazarak iki kelimedenden müteşekkil olduğunu söylemişlerdir.³

Bilindiği gibi ilk defa Pisagor'un kullandığı sanılan bu Yunanca 'filosofia' kelimesi sevgi anlamına gelen filo ve hikmet anlamına gelen sofia gibi iki kelimedenden

¹ Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 12

² Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 346

³ Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, s. 20

oluşmuştur. Dolayısıyla felsefe karşılığı olan filofianın kelime manası ‘hikmet sevgisi’ demektir. Bu kelimenin ortaya çıktığı devirde yani ilkçağ düşünürlerine önceleri ‘sofos’ denirdi. Sofos ‘hikmet sahibi’ demektir. Bu ismi taşıyan kimse bütün bilgilere sahip bir kişi sayılıyordu. Bilinecek veya bilinmesi gereken şeylerin çokluğu karşısında sofos unvanının çok iddialı olduğu anlaşılacak onun yerine daha mütevazı bir unvan olan filofos yani hikmeti seven ifadesi kullanılmaya başlanmıştı.¹

Bazı filozofların felsefe tarifleri şöyledir:

Kindî: Felsefe; insanın gücü nisbetinde ebedî, küllî şeylerin hakikatlerini, mahiyetlerini ve sebeplerini bilmesidir.

İbn Sînâ (ö.428/1037): Felsefe; insanın kendi takâti nisbetinde eşyanın gerçeklerini nazarî olarak düşünmesi ve kabul etmesidir.

İbn Rüşd (ö.595/1198): Felsefe; sanat eseri olarak varlıklar üzerine düşünme ve Sâni’yi tanımaktır.

İbn Hindî (ö.423/1032): Felsefe; Allah, hikmet ve fazîlet sevgisidir.

Şu ifadeler de felsefeyi tanımlamaktadır:

Felsefe; rûhun ilim ve amelle terbiye edilmesidir.

Felsefe; hakikati bilmek ve ona göre hareket etmektir.²

Görüldüğü gibi bu tariflerde felsefe ile hikmet hemen hemen aynı manaları taşımaktadır. Bu yüzden bazıları felsefe denince hikmeti, hikmet denince de felsefeyi anlamışlardır.

Hakîm; hikmete âşinâ ve vâkıf olup ona sahip olan zat demektir. Her işini yerli yerinde, ölçerek, biçerek, düşünerek, taşınarak, fayda ve zararlarını tartarak, hesap ederek ve neticesini bilerek yapan zata hakîm denir. Hakîm olan zat, sanatında mahir bir sanatkâr ve ehliyetli bir ustadır. Kâinatın sanatkârı olan Allah yaptığını en iyi bir şekilde yaptığından Hakîmdir. Nebî, velî ve sair kulları ise onun bu sıfatından hangi nisbette pay almış ve tecellisine ne ölçüde mahzar olmuşlarsa o ölçüde hakîmdirler.

---

¹ Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, s. 26

² Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s. 21-22

Binaenaleyh Allah mutlak olarak Hakîm, insanlar ise nisbî ve izafî olarak hakîmdirler. Allah'ın ilim ummanındaki hikmetleri hakîm adını alan seçkin kulları vasıtasıyla keşf edilip diğer insanların istifadesine sunulmaktadır. Ama bu hikmetler o kadar çoktur ki kıyametin kopmasıyla bile bitmeyecek, ahirette de tecelli etmeye devam edecek ve sonsuza dek sürecektir. İslam'daki hikmet anlayışı böyleyken hicri ikinci asırdan itibaren başta Helenistik felsefe olmak üzere dış kaynaklı fikir ve inanç hareketlerinin tesirine maruz kalan İslam cemiyeti içinde hikmet ve hakîm kavramları yeni bir takım şekillere girmiş ve bu sahada farklı tarifler ileri sürülmüştür. Hikmet kelimesinin herkesin hoşuna giden güzel ve çekici bir manası bulunduğuna göre filozoflar felsefeye hikmet, filozoflara da hakîm ve hukema adını vermişlerdir. Bu dönemden itibaren hikmet denince daha çok felsefe, hakîm denilince de filozof akla gelmiştir. Bu arada bazı sūfîlere hakîm, sözlerine hikmet denildiği de olmuştur. Bu tarihten itibaren İslam toplumunda biri dînî diğeri felsefî mahiyette iki türlü hikmet olagelmıştır. Felsefeyi bütün olarak reddeden ve küfür sayanlara göre dînî hikmetle yetinmek şarttır. Felsefeye hikmet demek meseleyi çarpıtmaktır. Felsefenin hikmetle bir ilgisi yoktur. Gazzâlî'ye (ö.505/1111) gelinceye kadar Sünnî alimler umumiyetle böyle düşündüklerinden felsefeyi tamamen reddetmişlerdi. Gazzâlî ise felsefedeki aritmetik, geometri, astronomi ve mantık gibi ilimlerin dîne muhalif olmadığını, hatta bu gibi şeylerin müslümanlar için faydalı olduğunu kabul edip metafizikle ilgili fikirlerini reddetti. Bundan sonra kısmen sünnî muhîte giren felsefe zamanla tamamen yerleşti. Kelam ve tasavvuf üzerinde tesirini gösterdi. Mücerred bilgilere nazarî hikmet, tatbîkî bilgilere amelî hikmet denildi. Daha sonra nazarî hikmete ağırlık verildi. Bu sūretle esas itibarıyla İslam'daki amelî ve tatbîkî hikmet anlayışı nazarî ve mücerred bir şekle sokuldu.¹

Diğeri taraftan İbn Rüşd ve benzeri alimler dînî hikmetle felsefî hikmet arasında tam bir uygunluk görmekteydiler. Onlara göre her nebî hakîmdir ama her hakîm nebî değildir. O yüzden esasen hakîm olan nebîlerle hakîmler aynı şeyi söylemişlerdir. Ancak hukemanın az sayıdaki seçkin bir zümreye açık ve delile dayalı olarak anlattıkları şeyleri nebîler bir takım teşbih, temsil ve mecazlı ifadelerle geniş halk kitlelerine öğretmişlerdir. Bu itibarla görünüşte felsefî hikmetle dînî hikmet arasında

---

¹ Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 9-10

fark veya ihtilaf olsa bile esasta yoktur. Dinle felsefe arasında hadd-i zatında muhalefet değil, muvafakat vardır. Bu iki hikmeti birbirine düşman yapan her iki tarafın cahil ve ehliyetsiz mensuplarıdır. Cahil din mensuplarının körü körüne felsefî hikmetin aleyhinde bulunmaları kadar, feylesof geçinen ehliyetsiz hakîmlerin dînî hikmetin aleyhinde bulunmaları da İslam cemiyeti için zararlı olmuştur.¹

Felsefe ve hikmet kelimeleri İslam düşünce tarihinde çoğu zaman tamamen aynı anlamda kullanılmıştır. Yani hikmet hem bir disiplin hem bir düşünce tarzı olan felsefeyle aynı görülmüştür. İslam filozoflarının çoğunluğu genellikle 9. yüzyılın sonundan itibaren özellikle felsefî eserlerine başlık verirken felsefe yerine daha çok hikmet kelimesini tercih etmişlerdir. Mesela 9. asırda Kindî önemli eserlerinden birinin isminde (*Risale fi'l-felsefeti'l-ûla*) felsefe kelimesini tercih etmişken, İbn Sîna daha çok hikmet kelimesini tercih etmiştir. *Uyûnu'l-hikme ve Hikmetü'l-maşrikiyyîn* gibi. Bunun sebebini düşündüğümüzde ilk aklımıza gelen şey daha erken devirlerde başlayan felsefe aleyhtarlığını felsefe kelimesi yerine Kur'an'da sık sık geçen hikmet kelimesinin kullanılmasıyla azaltma ya da felsefeyi daha İslâmî bir terminolojiyle İslâmîleştirme fikri olabilir. Bununla beraber bazen müslüman filozofların hikmet kelimesini felsefe kelimesinden ayırarak farklı anlamlarda kullandıkları da olmuştur. Hikmete felsefeden daha yüce bir değer vermişlerdir. Mesela Kindî'ye göre hikmet; kuvvenin fazîleti, küllî şeylerin hakikatleri ve bilgisi, hakikatleri yönünden sevilen şeyin kullanılmasıdır. O hâlde hikmet; kesin doğru bilgi, yapılması fazîlet olan bir hareket tarzıdır. Hikmet bu kullanışla felsefeden daha geniş bir mana taşır. Her felsefe hikmet olabilir ama her hikmet felsefe olmayabilir. Hikmetin felsefeden daha geniş bir anlam sahası vardır.²

---

¹ Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 10

² Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s. 23

BÖLÜM 2: HADİS KAYNAKLARINDA (KÜTÜB-İ TİS'A'DA) HİKMET, HİKEM, HAKÎM VE HUKEMA KAVRAMLARININ KULLANIMI

Araştırmanın ikinci bölümünde hikmet kavramının kullanıldığı anlamlar ilgili hadisler çerçevesinde ele alınacaktır.

2.1. Hikmet ve Müştaklarının Kullanım Şekilleri

Kütüb-i tis'a içerisinde tesbit ettiğimiz ilgili 34 hadiste geçen hikmet ve müştaklarının dağılımı şöyledir:

Hikmet (حِكْمَةٌ): 22 defa geçmektedir.

Hikem veya Hüküm (حُكْمًا , حَكْمًا): 1 defa geçmektedir. (“Şiirde hikmet vardır” hadîsinin lafız farkı olarak)

Hakîm (حَكِيمٍ): 9 defa geçmektedir.

Hukema (حُكْمَاءُ): 3 defa geçmektedir.

2.2. Hikmet Kavramının Kullanıldığı Anlamlar

Hikmet kavramı yirmi kadar anlama sahip olmakla beraber çalışma sahamızdaki hadislerde faydalı ilim, tecrübe-beceri-cesaret, güzel söz, Kur'an, Kur'an'ı kavrama, öğüt-ibret, marifetullah şeklinde yedi manada kullanılmıştır.

2.2.1. Hikmetin Faydalı İlim Anlamında Kullanımı

İlim; sözlükte bir şeyi hakikatiyle idrak etmek manasındadır.¹ İnsanın diğer yaratılmışlara olan en önemli üstünlüğü ilim yönüyledir. Kur'an-ı Kerîm'de Allah Hz. Adem'i meleklerle karşı överken onun bir çok eşyanın isimlerini bildiğini belirtir.² Yine Kur'an'da okumaktan, kalemden, ilim sahiplerinden övgüyle bahsedilirken, insanın ancak bilgiyle dünya hayatında başarılı olabileceği, bilenlerle bilmeyenlerin

¹ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 513 (alm mad.)

² Bakara 2/31-33

asla bir tutulmayacağı vurgulanır.¹ Ahirette ebedî saadeti kazanmak da yine bilmeye, bildiği ile amel etmeye bağlanmıştır. Ancak İslâm'ın insanlardan istediği bilgi; faydasız, gereksiz, boşuna bir yük olarak taşınan bilgi değil; dünyada ihtiyaçları karşılayan, meselelere çözümler getiren, ahirette de cennete girmeye yarayacak bilgidir. Bu yüzden Kur'an'da ve hadislerde ilimden bahsedilirken dünya ve ahirette fayda sağlayacak bilgi kastedilmiştir, Allah'a isyana götürecektir, insanlığa felaket getirecek, yaratılıştan getirdiği üstün meziyetleri unutturarak kişiyi hayvanî duygulara götürecektir bilgi tasvib edilmediği gibi teşvik de edilmemiştir. Allah Rasûlü de bir dualarında "Faydasız ilimden Allah'a sığınırım"² diyerek Allah'a ilticada bulunmuştur. Faydalı ilim insanın dünyadaki yol haritasıdır. Çünkü insan bu dünyaya geçici bir süre kalmak üzere gönderilmiştir. Şayet kendisine ışık tutacak faydalı ilme sahip değilse, dünya hayatında bocalayıp sert kayalara çarpacağı gibi, ahirette de ebedî nimetler yurdu olan cennete girmeyi başaramayacaktır.

İslam'da faydalı ilim kapsamına hem naklî hem de aklî ilimler girer. Yani faydalı ilim, peygamberlerin Allah'tan aldıkları tamamen fizik ötesi olan bilgiler olmakla beraber; insan aklının okuma, araştırma, inceleme, düşünme yoluyla elde ettiği keshî bilgiler anlamına da gelmektedir. Çünkü hikmet kavramına yüklenen anlamlar içerisinde her ikisini de görmek mümkündür. Vahiy olmadan akıl her zaman doğruyu bulamayacağı gibi, akıl olmadan, olsa da çalıştırılmadan vahyin doğru anlaşılabilmesi de imkân dahilinde değildir. Bu yüzden İslam'da vahiyle akıl yan yana yol alırlar.³

Sonuç olarak, kişi dünya ve ahirette kurtuluşa erebilmek için önce ehemmiyet sırasına göre faydalı bilgiyle donanmalı, sonra bunları hazmederek özümsemeli, akabinde de ihlaslı bir şekilde öğrendikleriyle ömür boyu amelde bulunmalıdır.

Hz. Peygamber muhtelif hadislerinde ilmin, alimin, hikmetin ve hakîmin faziletine dikkat çekmiştir. Çalışma sahamızı sınırlandırdığımız *Kütüb-i sitte* ile Malik'in *Muvatta'*, Ahmed bin Hanbel'in *Müsned'i* ve Dârimî'nin *Sünen'*inden oluşan dokuz kitapta (*Kütüb-i tis'a*'da) yer alan hadislerde hikmet kavramı çoğunlukla faydalı ilim

---

¹ Alak 96/1-5; Kalem 68/1; Zümer 39/9

² Müslim, Zikir, 73

³ Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 77

anlamında kullanılmıştır. Bu yüzden öncelikle hikmetin faydalı ilim anlamında kullanıldığı hadisler ele alınacaktır.

1- “Hikmetli Söz Mü’minin Yitiğidir” Hadîsi

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ نُمَيْرٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْفَضْلِ، عَنْ سَعِيدِ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْكَلِمَةُ الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ فَحَيْثُ وَجَدَهَا فَهِيَ أَحَقُّ بِهَا.»

... Ebû Hureyre’den (r.a.) (ö.58/677) rivayet olunduğuna göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Hikmetli söz mü’minin yitiğidir, onu nerede bulursa almaya daha hak sahibidir.”¹

Bu hadîsi muhtelif lafızlarla Tirmizî, İbn Mâce, Ukaylî, Askerî, Beyhakî, İbnü’l-Cevzî, Kudâî Ebû Hureyre’den, Askerî ayrıca Enes’ten, İbn Asâkir, Hasen b. Süfyân, Ebû Nuaym, İbn Lâl ve Deylemî Hz. Ali’den, Deylemî ayrıca İbn Abbas ve İbn Ömer’den rivayet etmişlerdir. Kudâî Zeyd b. Eslem’den, Beyhakî aynı mealde tâbiûndan İkrime, Saîd b. Ebî Bürde ve Abdullah b. Ubeyd’den nakillerde bulunmuş, keza Hasen Basrî ve Süfyân Sevrî de benzeri sözler söylemiştir. Bu sebeple hadis merfû’, mevkûf, maktû’ ve mürsel olarak nakledilmiştir. Dolayısıyla rivayetlerin sahibine nisbeti konusunda tam bir birlik yoktur.²

Ebû Hureyre’nin rivayeti yukarıdaki şekliyle Tirmizî ve İbn Mâce’nin sünenlerinde yer almaktadır. Tirmizî hadis için şunları söylemektedir: “Bu garîb bir hadistir. Hadîsi sadece bu tarikten biliyoruz. Senedde geçen İbrahim b. el-Fadl el-Mahzûmî hadiste zayıf biridir.”³ Aynı zat için Buhârî ‘münkeru’l-hadîs’ ifadesini kullanırken, Yahya b. Maîn ‘leyse bi şey’, Ahmed b. Hanbel de ‘hadiste kuvvetli değildir’ yorumlarını yapar.⁴

Rivayetlerin esasını teşkil eden Ebû Hureyre hadîsi garîb bulunmuş, ravîlerinden biri metrûk-zayıf kabul edilmiştir. Bu rivayeti Süyûtî dışında makbul kabul eden bulunmamaktadır. Diğer rivayetlerin ravîlerinden kimisi zayıf, kimisi de yalancı ve

¹ Tirmizî, İlim, 19; İbn Mâce, Zühd, 17

² Özşenel, Mehmet, ‘Hikmet Hadîsi Üzerine Bir İnceleme’, s. 203

³ Tirmizî, İlim, 19

⁴ Özşenel, ‘Hikmet Hadîsi Üzerine Bir İnceleme’, s. 201

uydurmacı olarak nitelenmiştir. Dolayısıyla bu rivayetler de zayıf veya mevzû olmaktan uzak değildir.¹

Hadîsin yorumlanmasında hikmet kavramı daha çok faydalı ilim çerçevesinde değerlendirilmiştir. Faydalı ilmin ne olabileceği hususunda ise öğüt, iyiliğe davet, fıkıh gibi anlamlar yüklenmiştir.

Hikmetli söz yani içinde faydalı bilgi barındıran her söz, her yazı, her nesne inanan insanın devamlı aradığı, araması gerektiği ve bulduğunda da hiç vakit kaybetmeden ele geçirerek ondan istifade etmeye çalışacağı bir nimettir.² Bu yüzden dünya ve ahirete yarayacak bilgi İslam tarafından kesin olarak men edilmemişse kimin eseri olursa olsun alınıp kullanılmalıdır. Şayet hikmetli söz diye ifade edilen faydalı bilgi menşei uygun değil, gayr-i müslimlerin mahsulü, düşmanlar tarafından îcad edilip geliştirilmiş diye terk edilecek olursa müslümanların hem dünya hem de ahiret işlerinde geri kalması kaçınılmaz olacaktır. Oysa İslam dîni insanlardan özellikle de mü'minlerden devamlı surette çalışıp üretken olmalarını, insanlığa fayda sağlayacak, hayatı kolaylaştıracak buluşlar yapmalarını istemektedir. Tarihimizde de bazı dönemlerde gayr-i müslimlerin yapıp îcad ettiği şeyler sırf onlara ait olduğu için alınmamıştır. Oysa kâinatı yaratan ve ondaki canlı-cansız her şeyi insanın emrine veren âlemlerin Rabbi Allah'tır. Mü'mine düşen vazîfe her zaman çok gayret ederek dünya insanların önünde olmak, maddî ve manevî sahada zirveyi yakalamaktır. Zaten hadîsin mefhûm-ı muhâlifini alacak olursak hikmetsiz söz yani faydasız, boş, batıl bilgi müslümanın rağbet edeceği, ilgi göstereceği bir şey değildir. Kur'an'da da inananların boş şeylerden yüz çevirdiği, çevirmesi gerektiği dile getirilmektedir.³

Bu hadisten şu manalar çıkarılmıştır: Hakîm, hikmeti arar bulursa hikmete en çok layık olandır. Hikmetli sözü bazen ona ehil olmayan bir kimse de söyleyebilir. Sonra bu kelime ehil olana rastlar, işte bu kimse o kelimeye söyleyenden daha ehildir. İnsanlar manaları anlamada, gizli hakikatleri ortaya çıkarmada farklılık arz ederler. Öyleyse ayetlerin hakikatlerini ve hadislerin inceliklerini anlamakta nakıs kalanların Allah'ın kendilerine anlayış ve tahkik ilham ettiği kimseleri inkâra kalkışmamaları gerekir.

¹ Özşenel, 'Hikmet Hadîsi Üzerine Bir İnceleme', s. 203

² Hatiboğlu, Haydar, *Sünen-i İbn Mâce* (Trc. ve Şerh), X, 444

³ Mü'minûn 23/3

Tıpkı kaybolan bir mal bulunacak olsa kaybedenle o mal hususunda ihtilaf edilmediği gibi. Zira malı sahibi alır, itiraz edilmez.¹

Sonuç olarak gördüğümüz, duyduğumuz, okuduğumuz, algıladığımız, hissettiğimiz şeyler dîne ve dünyaya faydalı olup, İslam tarafından yasaklanmış bir ciheti yoksa onu öğrenmek, kavramak, uygulamak, geliştirmek ve daha ileri boyutuyla insanlığın faydasına sunmak caiz olduğu gibi, çok büyük miktarda sadakayı cârîye sevabı da kazandıracaktır.²

2- “Ben Hikmet Eviyim, Ali de Kapısıdır” Hadîsi

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ الرَّومِيِّ، حَدَّثَنَا شَرِيكُ، عَنْ سَلْمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ، عَنْ سُوَيْدِ بْنِ غَفَلَةَ، عَنِ الصَّنَابِجِيِّ، عَنْ عَلِيٍّ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنَا دَارُ الْحِكْمَةِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا.»

... Ali'den (r.a.) (ö.40/660) yapılan rivayete göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ben hikmet eviyim, Ali de kapısıdır.”³

Bu hadis sıhhat yönünden oldukça tartışmalıdır. *Kütüb-i tis'a* içerisinde sadece Tirmizî'nin eserine aldığı bu hadis için ilim ehli sıhhati hakkında ihtilaf etmişlerdir. Hadis için bazı alimler uydurma, bazı alimler zayıf, bazı alimler de hasen veya sahih yorumunu yapmışlardır. İbnü'l-Cevzî ve bazıları mevzû olduğunu söylerken, Hâkim ve bir kısım alim de sahih olduğunu belirtmişlerdir. Hafız İbn Hacer ise iki görüşün ortasını bulmaya çalışarak, hadîsin hasen olduğunu söylemiştir.⁴ Aclûnî de hadis için yapılan bazı değerlendirmelerden söz etmektedir.⁵

Hadis sahih kabul edilecek olursa, Hz. Peygamber Hz. Ali'yi diğer sahâbeye göre

¹ Mübarekfürî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VII, 458; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, XI, 244

² Bu konuda sadakayı cârîye hadîsi hatırlanabilir. Bkz. Müslim, *Vasiyyet*, 14; Ebû Dâvûd, *Vasâya*, 14; Tirmizî, *Ahkâm*, 36

³ Tirmizî, *Menâkıb*, 21 (Tirmizî bu hadis için ğarîb-münker değerlendirmesini yapmaktadır.)

⁴ Mübarekfürî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, X, 227

⁵ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 184-185 (Hadis “Ben ilmin şehriyim, Ali de kapısıdır” başlığında incelenip, şunlar ifade edilmektedir: “Bu hadîsi Hâkim *Müstedrek*'inde, Taberânî'de *Kebîr*'inde rivayet etmiştir. Tirmizî ve Ebû Nuaym “Ben hikmet eviyim, Ali de kapısıdır” şeklinde rivayet etmiştir. Darekutnî'nin *İlel*'inde söylediği gibi bu hadis muzdariptir. Buhârî sahih bir vechesinin olmadığını söyler. Hatîb el-Bağdadî ise Yahya b. Maîn'in bu hadis için ‘yalan ve aslı yoktur’ yorumunu nakleder. İbnü'l-Cevzî hadîsin iki vechesini de *Mevzûât*'ında zikretmiştir. Ebû Hâtim ve Yahya b. Sa'd da ‘onun aslı yoktur’ demişlerdir.”)

üstün olan vasıflarından dolayı taltif etmektedir. Gerçekten Ali (r.a.) sahâbe arasında ilim, cesaret ve Peygamberimize olan sevgisiyle tebarüz etmiştir. Zaten Allah Rasûlü ashabını değişik zaman ve mekanlarda gördüğü, şahit olduğu güzel hâl ve davranışları karşısında kendilerini takdir edip, memnuniyetini dile getirirdi. Hz. Ali’yi övdüğü gibi Hz. Ebû Bekir’i (ö.13/634), Hz. Ömer’i (ö.24/644), Hz. Osman’ı (ö.35/656) ve sahâbeden diğer bazı kimseleri de medh etmiş hatta bir kısmını daha dünyada iken cennetle müjdelemiştir. Dolayısıyla sadece bu hadîse bakıp, Hz. Ali’nin sahâbe arasında en kıymetli mevkiide olduğu sonucuna ulaşamaz.

Tîbî de bu temsille ilmin ve hikmetin sadece Hz. Ali vasıtasıyla alınması gerektiği görüşünü Şia’nın savunabileceğini söyler.¹

Hadisteki hikmeti faydalı ilim anlamında yorumlamak doğru olacaktır. Vakıa olarak Hz. Ali diğer sahâbeye ve tâbiûna dînî ilimlerde kaynaklık etmiştir.²

3- “Şüphesiz Allah Kalpleri Hikmetin Nuru İle Diriltir” Rivayeti

حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ، أَنَّهُ بَلَغَهُ أَنَّ لُقْمَانَ الْحَكِيمَ، أَوْصَى ابْنَهُ فَقَالَ: ”يَا بُنَيَّ جَالِسِ الْعُلَمَاءَ وَزَاحِمُهُمْ بِرُكْبَتَيْكَ فَإِنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْقُلُوبَ بِنُورِ الْحِكْمَةِ كَمَا يُحْيِي اللَّهُ الْأَرْضَ الْمَيِّتَةَ بِوَابِلِ السَّمَاءِ.“

İmam Malik’e (ö.179/795) ulaşan rivayete göre Lokman Hakîm oğluna vasiyet edip şöyle demiştir: “Yavrum! Alimlerle otur, onların dizlerinin dibinden ayrılma. Şüphesiz Allah yeri, göğün yağmuru ile dirilttiği gibi, kalpleri de hikmetin nuru ile diriltir.”³

Hikmet sahibi olan anlamındaki hakîm sıfatıyla tanınan Lokman, çocuğuna yaptığı öğütlerden birinde onun faydalı ilim taliplisi olmasını istemektedir. Lokman’a göre Allah, yağdırdığı yağmurla nasıl yeryüzünü diriltip ölümden kurtarıyorsa, hikmetle yani yararlı bilgiyle⁴ de insanın kalbini, iç dünyasını canlandırır.

İnsan, beden ve ruhtan müteşekkil bir varlıktır. Maddî varlığını devam ettirmesi için ihtiyaçları olduğu gibi manevî varlığını sürdürüp, kalbini doyuma ulaştırması için de

¹ Mübarekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, X, 226

² Mübarekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, X, 226

³ Malik, İlim, 1

⁴ Kandehlevî, Muhammed Zekeriyya, *Evcezü'l-mesâlik*, XV, 369

hikmete (faydalı ilme) muhtaçtır. Faydalı ilim öğrenmenin yolu da alimlerle beraber olup, onların talim ve tecrübelerinden istifade etmektir.¹ Nitekim bir hadiste insanın ya öğreten, ya öğrenen, ya dinleyen ya da bunları seven olması istenmektedir.²

4- “Ey Oğlum! Sana Hikmet Lazımdır” Hadîsi

أَخْبَرَنَا الْحَكَمُ بْنُ الْمُبَارَكِ، أَخْبَرَنَا بَقِيَّةُ، عَنِ السَّكَنِ بْنِ عُمَيْرٍ، قَالَ سَمِعْتُ وَهْبَ بْنَ مُنْبَهٍ، يَقُولُ: «يَا بُنَيَّ عَلَيْكَ بِالْحِكْمَةِ فَإِنَّ الْخَيْرَ فِي الْحِكْمَةِ كُلُّهُ وَتَشَرَّفَ الصَّغِيرَ عَلَى الْكَبِيرِ وَالْعَبْدَ عَلَى الْحُرِّ وَتَزِيدُ السَّيِّدَ سُودًا وَتُجْلِسُ الْفَقِيرَ مَجَالِسَ الْمُلُوكِ.»

... Vehb b. Münebbih (ö.114/732) şöyle dedi: “Ey oğlum! Sana hikmet lazımdır. Çünkü hayrın tamamı hikmettedir. O, küçüğü büyüğe karşı, köleyi hür olana karşı büyültür. Efendinin (seyyidin) efendiliğini artırır, fakiri hükümdarların meclislerine oturtur.”³

Vehb b. Münebbih maktû’ nitelikli bu rivayette tıpkı Lokman Hakîm gibi çocuğuna hikmeti (yararlı ilmi) tavsiye etmektedir. Bunu tavsiye etmesinin sebebini açıklayarak hayır namına ne varsa hepsinin hikmette mündemiç olduğunu bildirmekte. Diğer hadisleri izah ederken de ifade ettiğimiz gibi her müsbet iş sağlam bilgiden geçmektedir. Muhkem bilgiye dayanmayan her amel sonuçsuz kalmaya mahkûmdur. Yine hadîse göre hikmet ehli olan kişi başka bir varlığa, servete, itibara sahip olmasa bile, hikmetten mahrum olan insanlardan daha fazla değer kazanıp rağbet görecektir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadislerinde peygamberlerin altın ve gümüşü değil, sadece ilmi miras bırakacaklarını dile getirmiştir.⁴ Eğer hadis metninde hikmet değil de mutlak manada mal biriktirme, saltanat elde etme, şöhret kazanma tavsiye edilseydi, bunların kazandıracığı faydalar geçici ve kısmî olacaktı. Halbuki hikmete yapışma tavsiye edilmekle daha umumî, daha kalıcı, ayrıca ahirete de taalluk eden bir zenginlik önerilmiş oluyor. Elbette önceki hadislerde olduğu gibi burada da hikmet kavramıyla faydalı ilimle beraber samimiyetle amel etmek de kastedilmiştir.⁵

¹ Kandehlevî, *Evcezü’l-mesâlik*, XV, 368

² Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, I, 134

³ Dârimî, *Mukaddime*, 34

⁴ Ebû Dâvûd, *İlim*, 1

⁵ Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, III, 416

5- ‘‘Hikmet Sadece Allah’a İtaatle Kemale Erer’’ Rivayeti

أَخْبَرَنَا أَبُو عُثْمَانَ الْبَصْرِيُّ، عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمِ الْقَسْمَلِيِّ، أَخْبَرَنَا زَيْدُ الْعَمِّيُّ، عَنْ بَعْضِ الْفُقَهَاءِ، أَنَّهُ قَالَ :
‘‘... يَا صَاحِبَ الْعِلْمِ إِنَّهُ لَا يَكْمُلُ ضَوْءُ النَّهَارِ إِلَّا بِالشَّمْسِ كَذَلِكَ لَا تَكْمُلُ الْحِكْمَةُ إِلَّا بِطَاعَةِ اللَّهِ يَا صَاحِبَ الْعِلْمِ إِنَّهُ
لَا يَصْلِحُ الزَّرْعُ إِلَّا بِالْمَاءِ وَالثَّرَابِ كَذَلِكَ لَا يَصْلِحُ الْإِيمَانُ إِلَّا بِالْعِلْمِ وَالْعَمَلِ...’’

... Zeyd el-Ammî bir fakihten haber vererek şöyle dedi: ‘‘...Ey ilim sahibi! Gerçek şu ki günün ışığı başkasıyla değil, ancak güneşle tam olur. Bunun gibi hikmet de başkasıyla değil, sadece Allah’a itaatle kemâle erer. Ey ilim sahibi! Vakıa şu ki ekin ancak su ve toprakla elverişli hâle gelir. Bunun gibi îman da ancak ilim ve amelle elverişli hâle gelir ...’’¹

Tâbiûn’dan Zeyd el-Ammî’nin bir fakihten aktardığı bu söz ilim ehlinin özen göstermesi îcab eden hususlara temas etmektedir. Buna göre ilim ehli sadece bilgisini artırmakla yetinmeyecek, sahip olduğu ilmin manevî ağırlığını her hâliyle yansıtacaktır. Yalnızca kuru bilgi taşıyanlar Kur’an’da kitap yüklü merkebe benzetilerek yerilmektedir.² Bu sebeple ilim öğrenen mutlaka öğrendikleriyle amel etmek için öğrenmelidir. Yine ilim yolcusu kendisinden faydalandığı üstadına ihtiram göstermelidir. Hadis, sahip olunan ilmin ne zaman, nerede, nasıl kullanılırsa daha faydalı ve Allah’ın rızasına muvafık olacağıının inceliklerini anlatmaktadır.

Hikmetin ancak Allah’a itaatle kemale ereceği ifadesi, elde edilen bilginin Allah’a saygı duymaya, O’nun azameti karşısında zayıf ve aciz olduğu hissini oluşmasına vesîle olması gerektiğini ortaya koyar. Allah’a itaat etmeyen bilgi sahibinin hikmeti nakıstır, güdüktür. Bu yüzden ufku geniş, mantığı kuvvetli, devamlı düşünmek suretiyle fikir üreten filozofların bazıları Allah’ı hakkıyla bilip, ona inanmadıkları için İslâm’a göre ‘hakîm’ sayılmamışlardır.

¹ Dârimî, Mukaddime, 56

² Cuma 62/5

6- Hikmetin İşitilmesi Hadîsi

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُوسَى، عَنْ حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَوْسِ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَثَلُ الَّذِي يَجْلِسُ يَسْمَعُ الْحِكْمَةَ ثُمَّ لَا يُحَدِّثُ عَنْ صَاحِبِهِ إِلَّا بِشَرٍّ مَا يَسْمَعُ كَمَثَلِ رَجُلٍ أَتَى رَاعِيًا فَقَالَ يَا رَاعِي أَجْزَرْنِي شَاةٌ مِنْ غَنَمِكَ . قَالَ اذْهَبْ فَخُذْ بِأُذُنِ خَيْرِهَا . فَذَهَبَ فَأَخَذَ بِأُذُنِ كَلْبِ الْغَنَمِ."

... Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre; Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "(Bir yerde) oturup hikmetli konuşmayı dinledikten sonra (konuşmacı) arkadaşından işittiği (sözlerin) yalnız şer (yanılma, unutma veya dil sürçmesi eseri) olanı anlatan kişinin durumu şu adamın durumuna benzer ki, bir çobanın yanına varır ve ey çoban! Bana koyunlarından kesilmeye elverişli (semiz) bir koyun ver, diye talepte bulunur. Çoban: Git de koyunların en iyisinin kulağından tut (götür), der. Bunun üzerine adam gidip sürünün köpeğinin kulağından tutar."¹

Allah Rasûlü bu hadîsinde faydalı ilmin anlatılıp öğretildiği bir mecliste anlatan kimsenin doğru bilgi veriyor olmasına rağmen, dinleyen kimsenin anlatılanı yanlış anladığından veya öğreticinin gayr-i ihtiyarî yaptığı hatayı dinleyenin olduğu gibi kabullenmesinden dolayı sonuçta dinleyenin hatalı davranışlarda bulunabileceğini bir misalle anlatmaktadır. Halbuki insanlar arası iletişimde, sıradan bir konuşmadan ilmî müzakerelere kadar konuşan da dinleyen de iletişimin sağlıklı kurulabilmesi için üzerine düşen görevi eksiksiz bir şekilde yerine getirmelidir. Çünkü bilgi alış verişinin yapıldığı ortamda alıcı ile verici arasındaki bağın mahiyeti büyük önem taşır. Dikkat edilmesi gereken hususlara riayet edilmemesi hâlinde istenmeyen neticelerle karşılaşılacaktır.

Hiz. Peygamber konuşmalarında bu mevzuda oldukça dikkatli davranmıştır. Hitap ettiği insanların bilgi, kültür, anlayış seviyesi, onların hassasiyetleri, ihtiyaçları kendisi tarafından daima göz önünde bulundurulmuştur. Yine Nebî (a.s.) kullandığı kelimeleri özenle seçmiş, ses tonunu konuşmasının özelliğine göre ayarlamıştır. Vurgulanması gereken hususlarda sözünü üç kez tekrar etmiştir. Bütün bunlar Rasûlullah'ın

¹ İbn Mâce, Zühed, 15; İbn Mâce şöyle der: "Bu hadîsin mislini senediyle Ebu'l-Hasan b. Seleme de bize rivayet etti. Şu farkla ki râvi bu senedle rivayet ettiği hadis metninde "Sürünün en iyi koyununun kulağından..." söyledi. (Yani 'şât = Koyun' kelimesini ilâve etti ki bu kelime rivâyette yoktur.)" Ayrıca Ahmed b. Hanbel, II, 353

insanlarla sağlıklı bir iletişim kurmada takip ettiği yöntemlerdir.¹

Hadis hikmetin (faydalı ilmin) anlatıldığı bir mecliste dinleyenlerin hikmetten hakkıyla istifade edebilmesi için bazı kaidelere dikkat etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Hikmeti konuşan kimse dinleyenlerin hikmeti iyi bir şekilde öğrenip yanlış anlamamaları için hassas davranmalıdır. Hikmeti dinleyen kimse de anlatılan hikmeti iyi öğrenip mucibince amel edebilmek ve başkalarına aktarabilmek için üzerine düşeni yapmalıdır. Burada hikmetin güzel söz manasına da geldiğini söylemek mümkündür.

7- “Hikmetin Yayıldığı Meclis Ne Güzel Meclistir” Hadîsi

أَخْبَرَنَا يُوسُفُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا أَبُو عَامِرٍ، حَدَّثَنَا فُرَّةُ بْنُ خَالِدٍ، عَنْ عَوْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: ”نَعَمْ الْمَجْلِسُ مَجْلِسٌ يُنْشَرُ فِيهِ الْحِكْمَةُ وَتُرْجَى فِيهِ الرَّحْمَةُ.“

... Abdullah b. Mes’ud (r.a.) (ö.31/651) şöyle dedi: “İçinde hikmet yayılan ve rahmet umulan meclis, (toplantı yeri) ne güzel meclistir.”²

İnsan bu dünyadaki hayatını hemcinsleriyle beraber olarak sürdürür. Zaman zaman yalnız kalsa da çoğu kez diğer insanlarla beraberdir. İşte insanların bir araya gelip toplanmalarında aralarında geçen konuşmalar hikmete (faydalı ilme)³ yönelik ise o meclis hayırlı bir meclistir. Ancak hikmetin söz konusu olmadığı, dünya ve ahirete yaramayacak bilgilerle günah ve isyanın yer aldığı ortamlar Allah ve Rasûlü’nün memnun olmadığı şerli mekanlardır. Kur’an’da bu hususla alâkalı olarak şöyle denir: “Bir sadaka vermeyi yahut iyilik yapmayı yahut da insanların arasını düzeltmeyi emredenleri hariç onların aralarındaki gizli konuşmaların çoğunda hiçbir hayır yoktur. Kim bunları sırf Allah’ın rızasını kazanmak için yaparsa biz ona büyük bir mükafat vereceğiz”.⁴

Dünya hayatı çok kısa sürelidir ve bir daha bu dünyaya dönüş gerçekleşmeyecektir. İnsan bu dünya hayatını ne kadar yararlı işlerle geçirirse o nisbette ahirette kârlı olacaktır. Bu yüzden akıllı insan her anını hikmetin taliplisi olarak geçirmeli ve

¹ Ebû Dâvûd, Edeb, 18, 94; Müslim, İlim, 7; Tirmizî, Birr, 71

² Dârimî, Mukaddime, 28

³ Aydınlı, Abdullah, *Sünen-i Dârimî* (Trc. ve Şerh), I, 342

⁴ Nisa 4/114

hikmetin intişar ettiği mekanları birer cennet bahçesi olarak görmelidir. Abdullah b. Mesûd'a ait mevkuf hadis buna işaret etmektedir.

8- "Söylenmeyen Hikmetli Söz, İçinde Ruh Olmayan Ceset Gibidir" Hadîsi

أَخْبَرَنَا يَعْلَى، حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، هُوَ ابْنُ إِسْحَاقَ عَنِ مُوسَى بْنِ يَسَارٍ، عَمَّهُ قَالَ بَلَغَنِي أَنَّ سَلْمَانَ، كَتَبَ إِلَى أَبِي الدَّرْدَاءِ: "إِنَّ الْعِلْمَ كَالنَّبَايِعِ يَعْتَاهُنَّ النَّاسُ فَيَحْتَلِجُهُ هَذَا وَهَذَا فَيَبْقَعُ اللَّهُ بِهِ غَيْرَ وَاحِدٍ وَإِنَّ حِكْمَةَ لَا يُكَلِّمُ بِهَا كَجَسَدٍ لَا رُوحَ فِيهِ وَإِنَّ عِلْمًا لَا يُخْرِجُ كَكَنْزٍ لَا يُنْفَقُ مِنْهُ وَإِنَّمَا مَثَلُ الْعَالَمِ كَمَثَلِ رَجُلٍ حَمَلَ سِرَاجًا فِي طَرِيقٍ مُظْلِمٍ يَسْتَضِيءُ بِهِ مَنْ مَرَّ بِهِ وَكُلُّ يَدْعُو لَهُ بِالْخَيْرِ."

... Rivayete göre Selman (ö.35/655), Ebu'd-Derdâ'ya (ö.31/651) şöyle bir mektup yazmıştır: "Şüphe yok ki ilim, insanların başlarına üşüştükleri su kaynakları gibidir. Onu bu, şu alır. Bu suretle Allah onunla bir çok kimseyi menfaatlendirir. Söylenmeyen hikmetli (söz) de içinde ruh olmayan bir cesed gibidir. (Ortaya) çıkarılmayan bir ilim ise kendisinden (Allah rızası için) harcama yapılmayan bir hazine gibidir. Alimin misali de karanlık bir yolda kendisine rastlayanların aydınlandığı ve herkesin de ona hayır duada bulunduğu lamba taşıyan bir adam gibidir."¹

Mevkuf özellikte olan bu hadisteki hikmetli söz terkîbinden anlaşılan ilk mana faydalı bilgidir. Kişi kendi gayretiyle veya Allah'ın ilham etmesiyle faydalı bilgiye kavuşmuşsa, bu nimetten mahrum olan diğer insanların da bundan yararlanabilmesi için uygun şart ve ortamlarda bunu nakletmesi gerekir. Alim bu tür faaliyeti sayesinde hem kendi bilgisini pekiştirecek hem de bilgisinin zekatını ödemiş olacaktır. Zaten insanlık tarihinde bilim ve teknolojideki gelişmeler insanların ferdî olarak sahip oldukları bilgileri diğer insanların da kullanımına sunmalarından meydana gelmiştir. Şayet her fert, her millet sahip olduğu ilmî birikimi kendisine saklayıp, diğer insan ve milletlere ulaştırmıyorsa, insanlığın bugün ulaştığı bilgi seviyesi ortaya çıkmazdı.

İslam dîni de gerek dînî ilimlerin gerekse diğer ilim dallarının başkalarına öğretilmesini emretmiş ve bu emri yerine getiren kimselere büyük mükafaatlar vaad etmiştir. Peygamber (s.a.v.) bir hadîsinde kişinin ölümüyle beraber amel defterinin kapanacağını, ancak şu üç ameli sayesinde öldükten sonra bile sevap kazanmaya

¹ Dârimî, Mukaddime, 46

devam edeceğini bildirmiştir: Birincisi; sadakay-ı câriye denilen toplum hizmetinde kullanılan yol, okul, hastane gibi yapılardır. İkincisi; İslam ahlakıyla yetiştirilen hayırlı bir evlattır. Üçüncüsü de; geride ilmî bir birikim bırakmaktır.¹ Konunun incelediğimiz hadisle ilgili yönü, üçüncü maddede zikredilen ilmin intişarına vesîle olan çalışmalarlardır. Demek ki kişi bilgi sahibi olduktan sonra bilgisini başkalarıyla paylaşmak suretiyle kıyamete kadar kendisine sevap kazandıracak çok büyük hayırlı bir iş yapmış oluyor. İslâmî kaynaklarda faydalı bilginin ketm edilip saklanması durumunda da böyle yapan kişinin hem dünyada hem ahirette azaba düçar olacağı beyan edilmiştir.²

9- “Hikmetli Kimseye Yaklaşın” Hadîsi

حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، حَدَّثَنَا الْحَكَمُ بْنُ هِشَامٍ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي قُرُوءَةَ، عَنْ أَبِي خَلَّادٍ، - وَكَانَتْ لَهُ صُحْبَةٌ - قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ”إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ قَدْ أُعْطِيَ زُهْدًا فِي الدُّنْيَا وَفَلَّةً مَنَاطِقَ فَاقْتَرِبُوا مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلْقَى الْحِكْمَةَ.“

... Sahâbilik şerefine kavuşan Ebû Hallâd’dan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Siz kendisine dünyaya rağbet göstermeme ve az konuşma hasleti verilmiş bir adam gördüğünüz zaman ona yaklaşınız (sözlerini dikkatle dinleyiniz). Çünkü o kimse hikmetli söz söyler (veya kalbine hikmet ilham edilir).”³

Allah Rasûlü’nün müslümanların örnek alacakları insanların vasıflarını ifade ettiği bu hadîsi *kütüb-i tis’a* içerisinde sadece İbn Mâce zikretmiştir.⁴

İslam’da aslolan ahireti kazanmaktır. Dünya ne kadar insana çekici gelse de sonludur. Fakat İslâm’ın bu bakış açısına rağmen insanların büyük bir çoğunluğu dünyayı önceleyip, ahireti ya yok sayarlar, ya da yeterince önemsemezler. Bununla beraber bazıları da dünyanın fanîliğine aldanmadan ahireti hedefleyerek zahidane bir hayat yaşamaya çalışırlar ki, hadiste işte bu insanlarda bulunan hikmetten istifade edilmesi

¹ Müslim, Vasiyyet, 14; Ebû Dâvûd, Vasâya, 14; Tirmizî, Ahkâm, 36

² Bakara 2/174; Al-i İmran 3/187; Tirmizî, İlim, 3; Ebû Dâvûd, İlim, 9

³ İbn Mâce, Zühhd, 1

⁴ “Zevaid’ de şöyle denilmiştir: İbn Mâce de Ebû Hallâd’ın bundan başka hadîsini rivayet etmemiştir. *Kütüb-i Sitte*’nin kalanlarının sahipleri ise onun hiçbir hadîsini rivayet etmemişlerdir.” (Hatiboğlu, *Sünen-i İbn Mâce* (Trc. ve Şerh), X, 368)

istenmektedir.

Hadîsin son kısmı iki türlü okumaya müsait olduğundan iki farklı anlam vermek mümkündür. Dünyaya karşı zahid ve ihtiyaç kadar konuşma özelliği olan kimse hadîsin son iki kelimesinin bir okunuşuna göre hikmetli konuşacak; diğer okunuşa göre de kalbine hikmet ilham edilecektir. Burada ifade edilen hikmet kavramı da faydalı ilim ve kalbin manevî hastalıklarına şifa sunan, kişiyi nefsin arzularına uymaktan alıkoyan veciz sözlerdir. İnsan ahireti dünyadan üstün tutup işlerini bu hedefe göre tanzim eder ve iç dünyasındaki düşünceleri ifşa etme sanatı olan konuşmasını ölçülü olarak gerçekleştirirse, o kimsenin konuşması dünya veya ahirete yarayacak bilgi mahiyetinde olacaktır. İkinci okuyuşa göre de, kalbine çalışıp kazanma ile elde edilemeyen vehbî bilgi ilham edilir. Rasûlullah işte bu şekilde hikmetli konuşan veya kalbine hikmet ilka edilen kimsenin istifade edilmeye layık biri olduğunu belirterek, o kimseye yakın olunması gerektiğini vurgulamaktadır.¹ Çünkü bu vasıfları taşıyan insanlar çok az sayıdadırlar. İnsanların kâhir ekseriyeti ahireti unutup dünyaya bağlanmış ve konuşmaları hem fazlaca hem de muhteva bakımından yararlı bilgidен çok, günah, isyan ve zarar içeren hususiyette olduğundan hikmetli konuşan veya kalbine hikmet ilham edilen kimsenin kıymeti hikmet ehli tarafından hemen anlaşılır.

Toplumda insanlara nasihat edecek mürşitlerin öncelikle kendilerinin bu öğütleri bizzat yaşamaları iktiza eder. İnsanlara yapılabilecek en büyük hatırlatma dünyanın geçici, ahiretin devamlı olduğu ve asıl huzurun cennette yaşanacağı hakikatidir. Dolayısıyla bu gerçeği kendi nefsinde özümsemiş olan kimse, sözleriyle de diğer insanlara bu meyanda ikaz edip tesirli olabilecektir.

Hadisteki “Ona hikmet ilkâ edilir” ifadesi “Onun kalbine takva konulur” şeklinde de anlaşılabilir. Çünkü Allah Rasûlü bir seferinde “Takva işte buradadır” diyerek üç defa göğsünü göstermiştir.² İnsanın hareketlerine yön verdiği merkez kalbidir. İnsan bir iş

---

¹ Hatiboğlu, *Sünen-i İbn Mâce* (Trc. ve Şerh), X, 368

² Müslim, *Birr*, 32 (Hadîsin tam metni şöyledir: “Birbirinizle hasetleşmeyiniz. Almayacağınız bir malın fiyatını müşteri kızdırtmak için artırmayınız. Birbirinize kin ve nefret beslemeyiniz. Birbirinize darılıp yüz çevirmeyiniz. Birinizin satışı üzerine başka biriniz satış yapmasın. Ey Allah’ın kulları, böylelikle kardeş olunuz. Müslüman, müslümanın kardeşidir. Ona zulüm ve haksızlık yapmaz, yardımı kesmez ve onu hakir görmez. -Peygamberimiz üç defa göğsüne işaret ederek buyurdular ki- Takvâ buradadır.

yapmadan önce iç âleminde tasarlar, düşünür, sonra da kendisine uygun geleni tatbik eder. Dolayısıyla kişinin her davranışını Allah'ın rızasına göre ayarlaması kalbinde takva duygusunun olmasına bağlıdır. Hz. Peygamber'in işaret ettiği gibi kalpte takva varsa, diğer organlar da kalbe uyarak takva üzere hareket edecek, aksi hâlde o bedenden güzel davranışlar beklenemeyecektir.

İzah etmeye çalıştığımız hadisten öğrendiğimize göre bir kimsenin kalbine hikmet (takva) konması için o kimsenin dünya nimetlerine kendini kaptırıp ahireti unutmaması ve konuşmalarını gayet ölçülü yaparak, kalbini devamlı Allah ile beraber tutması gerekmektedir. Kendisi müttekî olmaya gayretli kimsenin kalbine Allah da sorumluluk hissini (takvayı) ilham edecektir. İşte bu şekilde kalbi takva hissi ile dolu olan kimse diğer insanlara örnek olabilecek zahid birisidir ve kendisinden faydalanılmalıdır.

Sonuç olarak hadisteki hikmet kavramı faydalı ilim, öğüt ve takva şeklinde anlaşılabilir.

10- “Hikmetli Sözdten Daha Üstün Hediye Yoktur” Hadîsi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَزِيدَ، حَدَّثَنَا حَيْوَةُ، أَخْبَرَنَا شَرْحَبِيلُ بْنُ شَرِيكٍ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْحُبُلِيِّ، يَقُولُ: «لَيْسَ هَدِيَّةً أَفْضَلَ مِنْ كَلِمَةٍ حَكْمَةٍ تُهْدِيهَا لِأَخِيكَ.»

... Tâbiûnun büyüklerinden Ebû Abdîrrahman el-Hubulî (ö.100/718) şöyle dedi: “Kardeşine hediye edeceğin hikmetli bir sözdten daha üstün hiçbir hediye yoktur.”¹

Bu dünya malıyla, mülküyle, zamanıyla insana imtihan için verilmiş bir emanettir. Bu sebeple hiçbir şey mutlak manada insana ait değildir. İnsan izafî olarak sahip olduğu Allah'ın nimetlerini kendi tasarrufuyla meşru şekilde kullanıp harcama yetkisine sahiptir. İşte kendisine ait olan maddî ve manevî imkanlardan diğer insanlarla ünsiyet tesis etmek için onlara ikram ve ihsanda bulunması İslam dîni tarafından teşvik edilmiştir.² Yukarıda geçen maktû' rivayete göre kişinin dostlarına yapabileceği en büyük ikram da hikmetli söz olacaktır. Çünkü yiyecek, giyecek, para vb. diğer nimetler

---

Müslüman kardeşini hor ve hakir görmesi, bir kimseye şer olarak yeter. Her müslümanın kanı, malı ve ırzı, başka müslümana haramdır.”)

¹ Dârimî, Mukaddime, 32

² Nahl 16/90; Buhârî, Nikâh, 80

kısmî fayda sağlamakla beraber hikmetli söz (faydalı bilgi) kadar tesirli ve uzun süreli iz bırakamaz. Şayet kişi hikmetli sözü iyi kavrar, hakkıyla amel ederse sahip olmak istediği dünya ve ahirete ait maddî-manevî servetlere ulaşabilir.

Hikmetli söze güzel söz manası verildiğinde ise bu mana ile ilgili olarak şunlar ifade edilebilir: Konuşmada hikmet (güzel söz) ve anlatım çarpıcılığı insanlara verilmiş büyük bir hayır ve güzelliştir. Bir konu çok çeşitli şekillerde farklı insanlar tarafından farklı üsluplarla anlatılabilir. Ancak asıl etkili olan hikmetli ve çarpıcı bir anlatıma sahip olmandır. Böyle bir anlatım insanların dikkatlerini açar, en iyi bildikleri ama üzerinde hiç düşünmedikleri konular üzerinde düşünmelerine ve gerçeklerin çok açık olarak görülmesine sebep olur. Hikmetli bir anlatımda konular gereksiz uzatılmaz. Herşey en kısa, en özlü, en anlaşılır ve etkileyici şekliyle anlatılır. Başka bir insanın saatlerce konuşarak anlatacağı bir konuyu hikmet sahibi bir insan birkaç samimi cümle ile açıklar ve bu açıklaması karşısındaki kişide önemli bir tesir bırakır. Hikmetli konuşma öğrenilecek, dersi alınacak bir konu değildir. Kuralları, incelikleri olmaz. Hikmet ve anlatım çarpıcılığı için samimi olmak ve Allah katından bu nimetleri istemek gerekir. Allah dilediğine hikmetli konuşmayı konuşma anında ilham eder. Hikmetli söze en güzel örnek ise Allah'ın sözü olan Kur'an'dır. Nitekim bir ayette de şöyle buyurulmuştur: “(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir.”¹

Hadiste geçen hikmetli söz öğüt-uyarı ihtiva eden söz şeklinde de yorumlanabilir. Öğüt ve ikazın İslam'da önemli bir yerinin olduğu ise malumdur. Allah ve Rasûlü muhtelif ayet ve hadislerde konuya dikkat çekmişlerdir. Hikmetli söz öğüt-ibret anlamıyla da başkalarına verebileceğimiz hediye en kıymetlisi olmaktadır.

Yukarıdaki değerlendirmelerden sonra en üstün hediye diye ifade edilen hikmetli sözün faydalı ilim, güzel söz ve öğüt anlamlarına geldiği görülmüş oluyor.

---

¹ Nahl 16/125

11- İbn Abbas'a Hikmet Verilmesi İçin Yapılan Dua

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، عَنْ خَالِدٍ، عَنْ عِكْرَمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ ضَمَّنِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى صَدْرِهِ وَقَالَ: «اللَّهُمَّ عَلِّمَهُ الْحِكْمَةَ.»

... Abdullah b. Abbas (r.a.) (ö.68/687): Peygamber (s.a.v.) beni bağrına bastı da: “Yâ Allah! Buna hikmeti öğret” diye dua etti, demiştir.¹

حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، وَقَالَ، «عَلِّمَهُ الْكِتَابَ.»

Bir rivayete göre Peygamber: “Yâ Allah! Buna Kitâb'ı öğret” diye duâ etti, demiştir.²

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ حَدَّثَنَا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ، قَالَ حَدَّثَنَا وَرْقَاءُ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَزِيدَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ، فَوَضَعَتْ لَهُ وَضُوءًا قَالَ «مَنْ وَضَعَ هَذَا» فَأُخْبِرَ فَقَالَ «اللَّهُمَّ فَفِّهْهُ فِي الدِّينِ.»

Diğer bir rivayette ise İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: Peygamber (s.a.v.) tuvalete girdi. Kendisi için (yıkayıp abdest alacak) su koydum. “Bunu kim koydu?” diye sordu. Kendisine haber verildi. Bunun üzerine: “Yâ Allah! Onu dinde ince anlayışlı kıl” diye dua etti.³

Hiz. Peygamber ashabını devamlı olarak ilme, salih amele, ihlaslı olmaya davet etmiştir. Ancak kabiliyetli olanlarıyla hususî olarak ilgilenmiş ve zaman zaman da onlar için duada bulunmuştur. İşte kişiye özel yaptığı dualardan biri de Abdullah b. Abbas (r.a.) içindir ki o, bu dua bereketiyle ashab içerisinde ilmî cihetiyle temayüz etmiştir. Hadîsin yukarıdaki değişik rivayetlerinde Rasûlullah'ın Allah'ın ona kitâbı ve hikmeti öğretmesi ve onun dinde fakih olması için dua ettiği görülmektedir. Bu duadaki hikmetten kasıt özellikle dînî bilgidir. Demek ki Nebî (s.a.v.) İbn Abbas'ta ilme karşı iştîyak, ilmî bir kabiliyet keşf etti ki Allah'tan böyle bir talepte bulundu. Gerçekten İbn Abbas da Hiz. Peygamber'in bu duasının bereketini üzerinde tezahür ettirmiştir.

Allah Rasûlü'nün “Buna Kitâb'ı öğret” ifadesinden Kur'an bilgisini, Kur'ân'ı

¹ Buhârî, Fedâilü's-sahâbe, 27; Tirmizî, Menakıb, 43; İbn Mâce, Mukaddime, 11; Ahmed b. Hanbel, I, 214, 269

² Buhârî, Fedâilü's-sahâbe, 27

³ Buhârî, Vudû', 10

anlamayı kastettiğini söyleyebiliriz¹ ki bu sayede İbn Abbas Kur'ân'ı tefsir etmede derinlemesine bilgi sahibi olmuştur. Sahâbe arasında Kur'ân'ı en iyi bilip yorumlayanlardan olduğu için kendisine 'Tercümânü'l-Kur'an' lakabı verilmiştir.² Hz. Ömer onu yaşı küçük olmasına rağmen yaşlıların önüne geçirmiştir.

Abdullah b. Abbas Kur'ân'a olan vukufiyeti ile kelimelerin nasıl okunacağı, ayetlerdeki maksadın ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiğine dair konularda müslümanlara öncülük etmiştir. Kur'ân'ı yorumlama ilmi olan tefsir sahasında otorite isimlerden birisidir. Öyle ki kendisinden sonra gelen müfessirler mutlaka onun ismini zikretme ihtiyacı duyarlar. Kendisi Kur'an'da şu dört kelime *الآوَاه، الرقيم، غسلين، حنان* hariç diğerlerini bildiğini ifade etmiştir. İbn Abbas Kur'an tefsirine ait haberleri ya Hz. Peygamber'den ya sahâbeden işitmek ya da yabancı kültürlerden aldığı malzeme ile ictihadda bulunarak nakletmiştir. O kadar çok rivayet etmiştir ki sanki ğayb haberlerinin bir menbaı olarak ortaya çıkmıştır. Ekseri tefsir müşkülleri onun tarafından halledilmektedir. Mesela Hz. Musa'nın Şuayb peygamberin hizmetinde kalış müddeti bir yahudi tarafından Saîd b. Cübeyr'e sorulduğunda o, bu sualin cevabını İbn Abbas'tan öğrendikten sonra verir.³

İbn Abbas'ın tefsirdeki mevkiî tenkitli bir tetkikten sonra daha iyi anlaşılacaktır. Hakikaten onun ilmî değerinin takdire şayan olduğunu söylerken, ona pek çok isnadlarda bulunulduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir.⁴

Hadîsin yukarıda geçen bir tarikinde İbn Abbas'a hikmet öğretilmesi için dua edilmiştir. Hikmeti İmam Şâfiî gibi "hikmet sünnettir"⁵ yorumunu yapanlara göre değerlendirdiğimizde, Hz. Peygamber yaptığı duada İbn Abbas'ın sünnet-hadis ilminde de vukûfiyet kazanmasını istemektedir. Hz. Peygamber'in birçok duasında olduğu gibi bu dua da Allah tarafından kabul edilip İbn Abbas'a hikmet (sünnet) bilgisi ikram edilmiştir. Onun sünnet-hadis bilgisi hakkında şunları bilmekteyiz: İbn Abbas Rasûlullah'ın vefatında onüç yaşında bir gençti. Çok hadis rivayet eden sahâbîlerden (müksirûn) biri olarak naklettiği 1660 hadîsin bir kısmını bizzat

¹ Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, X, 327

² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 126

³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 241-242

⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 242

⁵ Şâfiî, *Risale*, s. 18, 51, 52, 63

Peygamber'den duymuş, çoğunu ise Hz. Ömer, Ali, Muâz, babası Abbas, Abdurrahman b. Avf, Ebû Süfyan, Ebû Zer, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit ve diğer sahâbîlerden öğrenmiştir. Muteber hadis alimleri O'nun rivayet ettiği hadislere önem vermişlerdir. 75 hadîsini Buhârî ve Müslim müştereken, 120 hadîsini yalnız Buhârî, 9 hadîsini de Müslim tahrir etmiştir. Ayrıca hadislerinin büyük bir bölümü Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almıştır. Kendisinden de 197 kişi hadis nakletmiştir. Çok hadis rivayet etmiş olmanın yanında hadis öğretimine de önem vermiştir. "Din ilmini ancak şahitliğini kabul ettiğiniz kişilerden öğreniniz" demiş, bazı tâbifler hakkında cerh anlamı taşıyan değerlendirmeler yapmıştır. Hadis öğretiminde arz veya kıraat denilen yöntemin geçerli olduğunu belirtmiş, kendisinden ders almak için gelen Tâifliler'e bir müddet hadis okuduktan sonra -yaşlılık ve yorgunluk sebebiyle- hadis metinlerini birbirine karıştırmaya başlayınca şöyle demiştir: "Ben artık yoruldum. Siz okuyun da ben dinleyeyim. Sizin okuduğunuzu benim dinleyip tasvip etmem, tıpkı benim okumam gibidir."¹ Bu bilgiler muvacehesinde Abdullah b. Abbas'ın Hz. Peygamber'in duası bereketiyle İslâmî ilimlerin sünnet-hadis sahasında da derinleşmiş olduğu görülüyor.

Yine hadîsin farklı bir lafzında da "Allah'ım! Onu dinde fakih kıl ve ona te'vîli öğret" buyurulmuştur.² Derinlemesine anlama, kavrama manasına gelen fikh tabiri³, İslâmî ıstılahta insanın amelî yönden lehine ve aleyhine olan şeyleri yani hak ve vecibelerini bilmesidir.⁴ Kur'an, sünnet-hadis sahasında söz sahibi olan İbn Abbas, bu alanlarda sadece rivayette bulunmakla kalmamış, aynı zamanda ayet ve hadislerdeki maksatları keşfederek, onlardan hükümler çıkarmıştır. Bu da onun fikhın lügat anlamı olan derin-ince bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. İbn Abbas için yapılan dua hadislerinin bir vechesindeki 'ona hikmeti öğret' ifadesi ile diğer vechesindeki 'onu dinde fakih kıl' ifadesi beraber değerlendirildiğinde hadiste geçen hikmetin dinde derin ve ince anlayış anlamına gelen fikh manasına kullanıldığı söylenebilir. Kur'an'da geçen "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir..."⁵ ayetiyle, "Allah hakkında hayır dilediği kimseye din

¹ Çakan, İ. Lütfi, Eroğlu, Muhammed, 'Abdullah b. Abbas', *DİA*, I, 77

² Buhârî, *Vudû*, 10

³ İbn Fâris, *Mu'cem*, IV, 442

⁴ Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukûku Metodolojisi*, s. 11

⁵ Bakara 2/269

hususunda büyük bir anlayış verir”¹ hadîsi aynı doğrultudadır. Bu yüzden Malik hikmet kavramını tefakkuh yani dinde derin anlayış şeklinde yorumlamıştır.² Abdullah b. Abbas dört Abdullah’tan (abâdile) biri sıfatıyla devrinde Mekke’nin fıkıh otoritesi kabul edilmiştir ve fetvalarının çokluğuyla meşhurdur. İbn Hazm onu fetvası en çok olan sahâbî olarak kabul eder. Bu fetvaların Ebû Bekir Muhammed b. Musa b. Yakub tarafından 20 cilt hâlinde toplandığı rivayet edilmekte ise de eser bugün elimizde mevcut değildir. Özellikle İslam mîras hukuku alanındaki fetvaları müracaat kaynağı olmuştur. İbn Abbas’ın talebeleri arasında bir çok fakih bulunmaktadır. İkrime, Mücahid, Atâ, Saîd b. Cübeyr, Tâvûs, Saîd b. Müseyyeb bunlardan bazılarıdır.³

Tirmizî’de geçen hadiste ise Rasûlullah’ın İbn Abbas’a hükm verilmesi için iki kez dua ettiği belirtilir. Bu hadisteki hükm kelimesi de ilim, fıkıh ve adaletli hüküm anlamında kullanılmıştır⁴ ki, hükm kelimesinin hikmetle eş anlamlı kullanıldığını burada hatırlamak gerekir.

Hadîsin farklı lafızları bir bütün olarak değerlendirildiğinde Peygamber’in (s.a.v.) İbn Abbas’ın hem Kur’an, hem sünnet-hadis, hem de fıkıh bilgisine sahip olması için dua ettiği görülmektedir.⁵

12- “Emrine İtaat Etmeyen Kimsede Hikmet Yoktur” Rivayeti

أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُعَاوِيَةَ، عَنْ عَوْفٍ، عَنْ عَبَّاسِ الْعَمِّيِّ، قَالَ بَلَغَنِي أَنَّ دَاوُدَ، النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ فِي دُعَائِهِ: «سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ أَنْتَ رَبِّي تَعَالَيْتَ فَوْقَ عَرْشِكَ وَجَعَلْتَ خَشْيَتَكَ عَلَى مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فَأَقْرَبُ خَلْقِكَ مِنْكَ مَنْزِلُهُ أَشَدُّهُمْ لَكَ خَشْيَةً وَمَا عِلْمُ مَنْ لَمْ يَخْشَكَ وَمَا حِكْمُهُ مَنْ لَمْ يُطِيعْ أَمْرَكَ.»

... Abbas el-Ammî şöyle dedi: Bana ulaştı ki Peygamber Dâvûd (a.s.) duasında şöyle dermiş: “Seni tenzih ederim Allah’ım! Rabbim sensin. Arşının üstüne yükseldin ve korkunu göklerde ve yerde olanların üzerine koydun. Bu sebeple mahlûkatından sana

¹ Buhârî, İlim, 10; Müslim, İmare, 175

² Kastallânî, *İrşadi’s-sarî*, VI, 137

³ Çakan, Eroğlu, ‘Abdullah b. Abbas’ *DİA*, I, 78

⁴ Mübârekfûrî, *Tuhfeti’l-ahvezî*, X, 327

⁵ Hatiboğlu, *Sünen-i İbn Mâce* (Trc. ve Şerh), I, 292; Miras, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh* (Trc. ve Şerh), IX, 400

mevki bakımından en yakın olan, onların senden en çok korkanıdır. Senden korkmayanın bilgisi ne? Senin emrine itaat etmeyenin hikmeti ne?”¹

Dâvûd peygamberin Allah’a yaptığı senasını içeren bu hadis Dârimî tarafından “İlmin ve Alimin Üstünlüğü” bâbında rivayet edilmiştir. Buradan anlıyoruz ki hadiste geçen hikmet kavramı faydalı ilme işaret etmektedir. Faydalı ilim netice itibariyle insanı haşyetullahı götürür. Kişide ilim varsa Allah’a karşı gerekli saygı ve çekinmeyi mutlaka gösterecektir. Ayette de Allah’tan ancak alim kulların haşyet duyacakları beyan edilmektedir.² İnsan ilim sahibi olmasına rağmen Allah’ı tanıyıp, onun azameti karşısında kendi acziyetini hissedemiyorsa o, ancak kuru bir bilgi taşıyıcısıdır ve yararlı bilgi ile onu uygulama anlamındaki hikmetten mahrum olduğu için de hakîm olamamıştır. Hadiste Dâvûd’un (a.s.) ilim-haşyet beraberliğine dikkat çektiğini görmekteyiz.

13- “Hikmet, Dünyalıkları Terk Eden Sakin Kalpte Kalır” Hadîsi

أَخْبَرَنَا الْحَكْمُ بْنُ الْمُبَارَكِ، أَخْبَرَنَا مُطَرِّفُ بْنُ مَازِنٍ، عَنِ يَعْلَى بْنِ مَعْسَمٍ، عَنِ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ، قَالَ: «إِنَّ الْحِكْمَةَ تَسْكُنُ الْقَلْبَ الْوَادِعَ السَّائِكِينَ.»

... Vehb b. Münebbih şöyle dedi: “Şüphe yok ki hikmet, (dünyalıkları) terk eden sakın kalpte kalır.”³

Kütüb-i tis’a içerisinde sadece Dârimî’nin rivayet ettiği bu maktu’ hadis ‘İlmin İzzetini Koruma’ bâbında yer almaktadır. Bu sebeple rivayetdeki hikmeti faydalı ilim anlamıyla değerlendirmek gerekecektir.

İslam dîni alime büyük değer vermiş ve onun ilmine yakışır bir hayat sürdürmesini istemiştir. Dünya ve ahirette faydalı olacak ilmin sahibi olan kimse dünyalık diye ifade edilen süflî, basit işlerle uğraşmayıp, gözünü cennet ve cemelullaha çevirerek, dünya nimetlerini de bu hedef için harcamalıdır. İşte insanın gerçek alim olabilmesi kalbini büyük mükâfata göre ayarlamasına bağlıdır. Yoksa bir takım nefsanî hevesler uğruna

¹ Dârimî, Mukaddime, 32

² Fâtır 35/28

³ Dârimî, Mukaddime, 48

ilmine zıt, yanlış davranışlarda bulunursa, elbette sahibi olduğu bilgi ya onu terk edecek veya hiçbir tesiri olmayacaktır. Dolayısıyla alimin cahilden farkı kalmayacaktır. Bu sebeple Vehb b. Münebbih yararlı ilmin ulvî duygulara sahip bir kalpte bulunacağını ifade etmektedir.

14- Hakîm Bir Kimsenin Yanılmasından Sakındırma Hadîsi

حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ خَالِدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَوْهَبِ الْهَمْدَانِيِّ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ عُقَيْلٍ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، أَنَّ أَبَا إِدْرِيسَ الْخَوْلَانِيَّ، عَانِدَ اللَّهِ أَخْبَرَهُ أَنَّ يَزِيدَ بْنَ عُمَيْرَةَ وَكَانَ مِنْ أَصْحَابِ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ أَخْبَرَهُ قَالَ كَانَ لَا يَجْلِسُ مَجْلِسًا لِلذِّكْرِ حِينَ يَجْلِسُ إِلَّا قَالَ اللَّهُ حَكَمَ قِسْطُ هَلَكِ الْمُرْتَابُونَ فَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ يَوْمًا إِنَّ مِنْ وَرَائِكُمْ فِتْنًا يَكْثُرُ فِيهَا الْمَالُ وَيَفْتَحُ فِيهَا الْقُرْآنُ حَتَّى يَأْخُذَهُ الْمُؤْمِنُ وَالْمُنَافِقُ وَالرَّجُلُ وَالْمَرْأَةُ وَالصَّغِيرُ وَالْكَبِيرُ وَالْعَبْدُ وَالْحُرُّ فَيُوشِكُ قَائِلٌ أَنْ يَقُولَ مَا لِلنَّاسِ لَا يَتَّبِعُونِي وَقَدْ قَرَأْتُ الْقُرْآنَ مَا هُمْ بِمُتَّبِعِي حَتَّى أَبْذِعَ لَهُمْ غَيْرَهُ فَيَأْتِكُمْ وَمَا ابْتَدِعَ فَإِنَّ مَا ابْتَدِعَ ضَلَالَةٌ وَأَحْذَرُكُمْ زَيْغَةَ الْحَكِيمِ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ يَقُولُ كَلِمَةَ الضَّلَالَةِ عَلَى لِسَانِ الْحَكِيمِ وَقَدْ يَقُولُ الْمُنَافِقُ كَلِمَةَ الْحَقِّ. قَالَ قُلْتُ لِمُعَاذٍ مَا يُدْرِينِي رَحِمَكَ اللَّهُ أَنَّ الْحَكِيمَ قَدْ يَقُولُ كَلِمَةَ الضَّلَالَةِ وَأَنَّ الْمُنَافِقَ قَدْ يَقُولُ كَلِمَةَ الْحَقِّ قَالَ بَلَى اجْتَنِبْ مِنْ كَلَامِ الْحَكِيمِ الْمُشْتَهَرَاتِ الَّتِي يُقَالُ لَهَا مَا هَذِهِ وَلَا يُثَبِّتُكَ ذَلِكَ عَنْهُ فَإِنَّهُ لَعَلَّهُ أَنْ يُرَاجِعَ وَتَلَقَّ الْحَقَّ إِذَا سَمِعْتَهُ فَإِنَّ عَلَى الْحَقِّ نُورًا.

... Muaz b. Cebel'in (ö.17/638) arkadaşlarından olan Yezîd b. Umeyra dedi ki: (Muaz b. Cebel) vaaz etmek için her oturuşunda "Allah adaletli bir hâkimdir. (Bundan) şüphe edenler helak olurlar" derdi. Bir gün de (şöyle) dedi: "Muhakkak ki sizin önünüzde (birtakım) fitneler vardır. O zamanda mal çoğalır (her yerde insanlar tarafından) Kur'ân'ı Kerîm açılıp okunur... Sizi hakîm bir kimsenin yanılmasından da sakındırırım. Çünkü şeytan bazen batıl sözü hakîm kişinin diline söyletir. Bazen de doğru sözü münafık söyler." (Yezid b. Umeyra) dedi ki: Ben (burada) Muaz b. Cebel'e: "Allah sana rahmet etsin (iyi ama), ben hakîm kimsenin bazen batıl söylediğini, münafığın da bazen doğruyu söylediğini nasıl anlayabileceğim?" dedim. (Hz. Muaz şöyle) cevap verdi: "Evet, sen (bu hususta şöyle hareket et): Hakîmin herkesin gözüne batan ve hakkında (insanlar tarafından): Bu da nedir böyle? deyip tepki gösterdikleri sözünden sakın. Fakat alimin bazen böyle yanılması seni ondan (onun sözlerini dinlemekten) vazgeçirmesin. Çünkü onun (o sözünden hakka) dönmesi (her zaman için) mümkündür. Ve sen hakkı işittiğin zaman (onu kimin ağzından

çıkacağına bakmadan mutlaka) al. Çünkü hakta nur vardır.”¹

Mevkûf olan bu hadiste sahâbenin önde gelenlerinden Muaz b. Cebel'in ilim öğrenirken alimin söylediklerinden nasıl istifade edilebileceğine dair bazı uyarıları yer almaktadır. “Sizi hakîm bir kimsenin yanılmasından da sakındırırım” cümlesinde geçen ‘hakîm’ faydalı ilim sahibi olan alim manasındadır.²

İslam inancına göre mükemmellik sadece Allah’a aittir. Allah’ın dışındaki bütün mahlukat kemal sıfatlardan mahrum olduğu için her an için hata yapmaya meyillidir. Bu sebeple insan ne kadar bilgi sahibi olursa olsun unutması, şaşırması, sürçmesi ihtimal dahilindedir. Hadiste belirtildiği gibi alim kişi çoğu zaman doğru bilgiler aktarmasıyla insanlar arasında büyük bir itibar sahibi iken, kötü niyet olmaksızın,³ nadiren ağzından temel kaynaklara ters, genel kanaate mugayir, duyan kimselerde yanlış anlamalara sebep olabilecek, kendisi hakkında başkalarının olumsuz düşüncelerine zemin hazırlayacak ifadelerde bulunabilir. Ancak onun böyle bir yanlışlığa düşmesi kendisinin tamamen terk edilmesi gereken sapmış biri olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü onun söylediklerinin, anlattıklarının birçoğu gerçeği ifade ederken, az bir kısmında hata olabilir. Sadece hatalı olduğu hususta ona uyulmaz.⁴ Aynı şekilde nifak ehli olan birisi de çoğunlukla yalan, yanlış, batıl sözler konuşurken, nadiren de kendisinden doğru, faydalı bilgiler tezahür ederse onun ağzından çıkan bu kelimeler terk edilmeden alınıp, istifade edilmelidir. Zaten daha önce incelediğimiz “Hikmetli söz mü’minin yitiğidir” hadîsi de bu noktaya işaret etmektedir.

---

¹ Ebû Dâvûd, Sünnet, 7 (Ebû Dâvûd der ki: Bu hadîsi Zühri’den Ma’mer de rivayet etmiştir. (Ancak Ma’mer:) Seni vazgeçirmesin anlamına gelen ‘La yüsniyenke’ kelimesi yerine (‘seni ondan uzaklaştırmasın’ anlamına gelen) ‘yüniyenke’ sözünü rivayet etmiştir. Salih b. Keysan da Zühri’den (rivayet ettiği) bu hadiste ‘herkesin gözüne batan’ anlamına gelen ‘el-müştehirât’ sözü yerine (‘şüpheli’ anlamına gelen) ‘el-müştebihat’ sözünü rivayet etmiş ve ‘la yüsniyenke’ sözünü de İbn Akil gibi ‘la yüsniyenke’ diye rivayet etmiştir. İbn İshak da Zühri’nin (bu hadîsi) şöyle rivayet ettiğini söyledi: “Evet hakîm insanın batıl olan sözü sana şüpheli gelen ve hatta bu sözle neyi kastediyor, diye senin (kendi kendine) sorduğun (sözü) dur.”)

² Azîmâbâdî, *Avnü’l-ma’bûd*, XII, 364

³ Sehârenfûrî, *Bezlü’l-mechûd*, XVIII, 128

⁴ Azîmâbâdî, *Avnü’l-ma’bûd*, XII, 364

15- ‘Hukemaya Batıl Söz Söylemeyin’ Hadîsi

أَخْبَرَنَا يُوسُفُ بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ سُلَيْمَانَ، حَدَّثَنَا حَرِيزٌ، عَنْ سَلْمَانَ بْنِ سُمَيْرٍ، عَنْ كَثِيرِ بْنِ مَرَّةٍ، قَالَ: «لَا تُحَدِّثُ الْبَاطِلَ الْحُكَمَاءَ فَيَمْفُتُونَكَ وَلَا تُحَدِّثُ الْحِكْمَةَ لِلسُّفَهَاءِ فَيَكْذِبُونَكَ وَلَا تَمْنَعِ الْعِلْمَ أَهْلَهُ فَتَأْتَمَّ وَلَا تَضَعُهُ فِي غَيْرِ أَهْلِهِ فَتُجْهَلَ إِنَّ عَلَيْكَ فِي عِلْمِكَ حَقًّا كَمَا أَنَّ عَلَيْكَ فِي مَالِكَ حَقًّا.»

... Tâbiûndan Kesîr b. Mürre (ö.70-80/689-699) şöyle dedi: “Bâtılı hakîmlere anlatma! Sonra sana çok kızarlar! Hikmeti (faydalı, derin bilgiyi) sefihlere anlatma! Sonra (onu anlamayıp) seni yalanlarlar. İlmi ehliinden menetme! Sonra günâha girersin. Onu ehli olmayana da verme! Sonra sana ‘cahil’ denir. Şüphe yok ki malında sana düşen bir vazife olduğu gibi ilminde de sana terettüb eden bir vazife vardır.”¹

Allah insanları değişik huy, yapı ve kabiliyetlerde yaratmıştır. Bu yüzden her insanın anlama, yorumlama ve uygulama şekli farklılık arz eder. Sünnetullah insanlık tarihinde hep bu şekilde carî olmuştur. Hikmet sahibi olan kimse hikmetini ancak onu anlayıp kavrayabilecek olana aktarmalıdır. Yoksa herkese öğretmeye kalkarsa insanlardan sefih ve cahil olanlar hakîme cephe alıp onun aleyhinde konuşmaya başlarlar. Nitekim Hz. Peygamber de insanlara seviyelerine göre hitap edilmesini istemiştir.²

Aynı şekilde hakîm insan da hikmetsiz (batıl, faydasız) bilgilerle meşgul olmak istemez. Çünkü o hikmetin mahiyetini kavrayıp, tadını almıştır. Dolayısıyla kendisine karşı hikmetsiz konuşana olumsuz tavır alacaktır. Yukarıda geçen maktû’ hadis işte bu inceliğe dikkat çekmektedir.

16- Kur’an’da Geçen ‘Rabbânîler’ Kavramını Tefsir Eden İki Hadis

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: (كُونُوا رَبَّانِيِّينَ) «حُكَمَاءَ فُقَهَاءَ.»

İbn Abbas: “Rabbânîler olunuz”³ demek, hakîmler ve fakihler olunuz demektir, dedi.⁴

¹ Dârimî, Mukaddime, 34

² Buhârî, İlim, 49

³ Âl-i İmrân 3/79 (Ayetin tam metni şöyledir: “Allah’ın kendisine Kitab’ı, hükmü (hikmeti) ve peygamberliği verdiği hiçbir insanın ‘Allah’ı bırakıp bana kullar olun’demesi düşünülemez. Fakat (şöyle öğüt verir:) Öğretmekte ve derinlemesine incelemekte olduğunuz Kitap uyarınca rabbânîler (Allah’ın istediği örnek ve dindar kullar) olun.”)

⁴ Buhârî, İlim, 10

أَخْبَرَنَا هَارُونُ بْنُ مُعَاوِيَةَ، عَنْ حَقِّصٍ، عَنْ اشْعَثَ بْنِ سَوَّارٍ، عَنِ الْحَسَنِ، لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَاللَّحَابِرُ قَالَ:
”الْحُكَمَاءُ الْعُلَمَاءُ.“

... Hasan el-Basrî (ö.110/728): “Rabbânîler ve hahamların onları ... men etmeleri gerekmez miydi?”¹ ayetinde geçen ‘rabbânîler ve hahamları’ hakîmler, alimler diye tefsir etmiştir.²

Âl-i İmran suresinin yetmişdokuzuncu ayetinde geçen ‘Rabbânîler olunuz’ ifadesini İbn Abbas ‘Hukema ve fukaha olunuz’ diye yorumlamıştır. Buharî’nin bazı nüshalarında ‘hulema, fukaha, ulema şeklinde geçmektedir.’³ Hukema kelimesi hakîmin çoğuludur. Hakîm; hikmet sahibi anlamında sözü, akdi ve fiili doğru olan kimsedir. Yine hikmet için dinde ince anlayış ve eşyayı mahiyeti üzere bilmek de denmiştir.⁴

Dârimî’de geçen hadis ise Maide suresinin altmışüçüncü ayetinde geçen ‘Rabbânîler ve hahamları’ hukema ve ulema diye açıklamaktadır. Ayette geçen ‘Rabbânî’ tabirine şu manalar verilmiştir: “Derin alim, ilmiyle Allah’ın rızasını talep eden kimse, ilmini öğreten, ilmiyle amel alim, Allah’a mensup kimse, ilim ve amelde kâmil kimse, nefsinin ilimle terbiye eden kimse, öğretici, terbiyeci, yönetici.”⁵

Yukarıdaki açıklamalarda ‘Rabbânî’ kavramına hakîm, alim, fakîh, halîm, amel, muallim, mürebbî gibi anlamlar yüklendiği görülmektedir. Hakîm ifadesiyle de ilmiyle amel eden, sahip olduğu meziyetleri hayatına yansıtan kişi kastedildiği söylenebilir. İbn A’rabî de ancak alim, muallim ve amel kimseye ‘Rabbânî’ denebileceğini söylemiştir.⁶ Dolayısıyla hakîm, öncelikle faydalı ilim sahibi olan kimsedir. Diğer vasıflar faydalı ilimden sonra gelmektedir.

¹ Maide 5/63 (Ayetin tam metni şöyledir: “Bunları din adamları ve bilginler günah söz söylemekten ve haram yemekten sakındırsalardı ya! Yapmakta oldukları şey ne kötüdür.”)

² Dârimî, Mukaddime, 32

³ Kastallânî, *İrşadü’s-sârî*, I, 168

⁴ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, II, 43

⁵ Aydınlı, *Sünen-i Dârimî* (Trc. ve Şerh) I, 370

⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 195

2.2.2. Hikmetin Tecrübe – Beceri - Cesaret Anlamında Kullanımı

1- “Hakîm, Ancak Tecrübeli Olandır” Hadîsi

وَقَالَ مُعَاوِيَةُ: “لَا حَكِيمَ إِلَّا دُو تَجْرِبَةٍ.”

Muâviye b. Ebî Süfyan (ö.60/680): “Hakîm, ancak tecrübeli olandır” demiştir.¹

Buhârî, Muâviye'nin bu mevkuf rivayetini Peygamber'in (s.a.v.) “(Akıllı ve kâmil) mü'min bir yılan deliğinden iki kerre ısırılıp sokulmaz” hadîsinden hemen sonra yer vermiştir.

Muâviye b. Ebî Süfyan hakîm kimseyi deneyimli olmasıyla tarif etmiştir. Hakîm kimse kendisinde veya kendisi dışında gerçekleşen imtihanı bilen veya yaşayandır. Kişi, işlerinde deneme yapmadan ve iyiliklerle kötülükleri bilmeden kâmil manada hakîm olamaz. Hakîm olan işlerini hikmetle yapar. Hikmet de bir şeyi sağlam yapıp, yanlış olanı düzeltmektir.² Şu hâlde hadisteki hakîm ifadesi tecrübe-deneyim sahibi olan kimse anlamında kullanılmıştır.

2- Eş'arîlere Mensup Hakîm Bir Kişiden Bahseden Hadis

قَالَ أَبُو بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “إِنِّي لَأَعْرِفُ أَصْوَاتَ رُقَّةِ الْأَشْعَرِيِّينَ بِالْفُرَّانِ، حِينَ يَدْخُلُونَ بِاللَّيْلِ، وَأَعْرِفُ مَنَازِلَهُمْ مِنْ أَصْوَاتِهِمْ بِالْفُرَّانِ بِاللَّيْلِ، وَإِنْ كُنْتُ لَمْ أَرَ مَنَازِلَهُمْ حِينَ نَزَلُوا بِالنَّهَارِ، وَمِنْهُمْ حَكِيمٌ، إِذَا لَقِيَ الْخَيْلَ - أَوْ قَالَ الْعَدُوَّ - قَالَ لَهُمْ إِنَّ أَصْحَابِي يَأْمُرُونَكُمْ أَنْ تَنْظُرُوا هُمْ.”

... Ebû Musa el-Eş'arî (ö.42/662) Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Şüphesiz ben Eş'arîler cemaatinin geceleyin evlerine girdikleri zaman okudukları Kur'an seslerini pek iyi tanırım. Sefer hâlinde de onların ordu içindeki konak yerlerini gece vakti Kur'an seslerinden tanırım. Vele ki ben Eş'arîler'in indikleri bu konak yerlerini gündüz görmemiş olsam bile. Eş'arîler'den hakîm bir kimse de vardır ki, o bir süvari veya bir düşman müfrezesine kavuştuğu zaman onlara:

¹ Buhârî, Edeb, 83; Tirmizî, Birr, 86 (Tirmizî'ye göre hadis hasen-ğaribtir.) Bazı rivayetlerde Muâviye b. Ebî Süfyan'ın sözünde yer alan hakîm yerine halîm geçmektedir.

² Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VI, 182

Arkadaşlarım size burada kendilerini beklemenizi emreder, der.”¹

Eş’arîler Yemen’de bir kabiledir. Hz. Peygamber muhtelif hadislerinde Eş’arîleri bazı meziyetlerinden dolayı medh etmiştir.² Konumuzla ilgili hadiste de yine Allah Rasûlü Eş’arîler’i övmektedir. Bu övgüsünün sebebi ise onların Kur’an’la olan beraberlikleridir. Öyle ki onlar savaş için sefere çıktıklarında bile Kur’an okumayı ihmal etmeyip, geceleyin konakladıklarında Kur’ân’ı sesli okuyarak buldukları yerin fark edilmesine imkân vermişlerdir. Onlar bu şekilde Kur’an’la hemhâl olarak Kur’ân’ın hikmetlerine vakıf olmuşlardır. Eş’arîlerden ismi veya sıfatı ‘Hakîm’ olan³ birisinin düşmana yahut süvarilere olan hitabı hadiste yer almaktadır. Şayet hakîm lafzı bahsedilen kişinin sıfatı olarak ele alınacak olursa, hakîm; hakîm olan Allah’ın indirmiş olduğu hikmetli Kur’ân’ına vâkıf olup, Kur’an’dan aldığı ilhamla (hitap düşmana ise) düşmanlarına meydan okuyabilecek cesareti gösterebilen kimsedir. Hakîm, süvarilere hitap etmişse, ihtimal ki müslüman süvarileri kastetmiştir. Bu takdirde süvarilere piyade arkadaşlarını beklemelerini ve düşmanın karşısına beraberce çıkmalarını emretmiş olur.⁴

Hakîm olan kimsenin her iki hitabında da zekiliği, feraseti, mahareti ve cesareti görmek mümkündür. Bu şekilde hadiste geçen hakîmin Kur’an menşeli bir tecrübe, beceri ve cesarete sahip olduğu söylenebilir.

2.2.3. Hikmetin Güzel Söz Anlamında Kullanımı

Allah’ın insana verdiği büyük nimetlerden biri de konuşma özelliğidir. Bitkilerde, hayvanlarda olmayan bu nimet kişinin düşündüklerini, tasarladıklarını dışarıya yansıtmaya yarar. İnsan hemcinsleriyle iletişimini genellikle konuşarak gerçekleştirir. Yine insan günah veya sevaplarının birçoğunu da konuşurken kazanır. Kur’an ve Hz. Peygamber insanın sahip olduğu bu konuşma hasletini müsbet yönde kullanması için

¹ Buhârî, *Megâzî*, 40; Müslim, *Fedâilü’s-sahâbe*, 166

² Müslim, *Fedâilü’s-sahâbe*, 167

³ Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVI, 61; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 557

⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 557; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, XVII, 253; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim* (Trc. ve Şerh), X, 411

tavsiyelerde bulunmuşlardır.¹ Dil, insanın dünya ve ahirette sahip olacağı maddî-manevî değerlerde doğrudan tesirli olan bir vasıtaadır. Bu yüzden akıllı kişinin düşünerek konuşması temel ahlak kurallarındandır. Aşağıdaki hadislerde hikmetin güzel söz anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1- “Hakîmin Her Sözüünü Kabul Etmem” Hadîsi

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُبَارَكِ، أَخْبَرَنَا بَقِيَّةُ، حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ الْمُهَاجِرَ بْنَ حَبِيبٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “قَالَ اللَّهُ تَعَالَى إِنِّي لَسْتُ كُلَّ كَلَامِ الْحَكِيمِ أُنْقَبِلُ وَلَكِنِّي أُنْقَبِلُ هَمَّهُ وَهَوَاهُ فَإِنْ كَانَ هَمُّهُ وَهَوَاهُ فِي طَاعَتِي جَعَلْتُ صَمْتَهُ حَمْدًا لِي وَوَقَارًا وَإِنْ لَمْ يَنْكَلَمْ.”

... Muhâcir b. Habîb Rasûlullah’ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söyledi: “Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “Ben hikmetli söz söyleyenin her sözünü kabul etmem. Fakat ben onun tasa ve arzusunu kabul ederim, (bunlara bakarım). Bunun için şayet onun tasa ve arzusu bana itaat etmede ise konuşmasa da ben onun susmasını bana şükür ve saygı yaparım (böyle kabul ederim).”²

Bu kudsî hadis Dârimî’de ‘İlmi Uygulama ve Onda İyi Niyetli Olma’ bâbında yer almaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki sadece bilgi taşıyıcısı olmak, öğrenilen bilgileri özümsemeden, uygulayıcısı olmadan telaffuzunu yapmak Allah katında muteber olmuyor. Gerçek alim öğrendiklerinin ruh hâline bürünüp, her hareketini ilmine muvafık bir şekilde gerçekleştiren kimsedir. İşte Allah zahirdeki bilgiye göre değil, kalbin ameline göre kulununu değerlendirmektedir. Hz. Peygamber’in “Şüphesiz ki Allah sizin bedenlerinize, görünüşünüze ve mallarınıza değil, kalblerinize kıymet verir”³ beyanı da bu noktaya işaret etmektedir.

Hadisteki hikmetli sözden maksat güzel, letafetli olan sözdür.

¹ Bakara 2/83, 263; İsrâ 17/23; Müslim, İman, 75

² Dârimî, Mukaddime, 27 (A. Aydınlı şöyle der: “Bu hadis mu’aldır. Muhacir b. Habîb hakkında hiçbir bilgiye rastlayamadık” Bkz. *Sünen-i Dârimî* (Trc. ve Şerh), I, 319)

³ Müslim, Birr, 28

2.2.4. Hikmetin Kur'an Anlamında Kullanımı

Hikmet kavramı bazı hadislerde 'Kur'an veya Kur'an bilgisi' anlamında kullanılmıştır. Bu hadislerde Kur'ân'ı okumak, onu anlamaya çalışmak, onunla amel etmek, onu başkalarına öğretmek şeklindeki Kur'an beraberliklerinin fazîleti dile getirilmiştir.

1- Hikmet Sahibinin Gıpta Edilmeye Değer Olduğuna Dair Hadis

حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ، عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ، قَالَ سَمِعْتُ قَيْسَ بْنَ أَبِي حَازِمٍ، قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ، قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَسَلَّطَ عَلَى هَلَكَتِهِ فِي الْحَقِّ، وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ، فَهُوَ يَقْضِي بِهَا وَيُعَلِّمُهَا."

... Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) (ö.31/651) rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Ancak iki kişiye gıpta edilir: Allah tarafından kendisine mal verilip de hak yolunda o malı helak etmeye musallat kılınan kimse ile, Allah tarafından kendisine hikmet verilip de onunla hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimse."¹

İslam'da ilim, irfan, salih amel, adaletle hükmetme, hikmetli konuşma gibi bazı hasletler medh edilirken; cehalet, sefeh, zulüm, cimrilik, israf gibi sıfatlar da zemm edilmiştir. Hz. Peygamber bu hadîsinde imrenilecek iki kişiyi anlatmaktadır: Birisi Allah'ın verdiği malı yine Allah yolunda harcayan kimse, diğeri de Allah'ın kendisine verdiği hikmeti (Kur'ân'ı, faydalı ilmi, adaletli hükmü) yine Allah yolunda kullanan ve onu başkalarına öğreten kimse. Aslında hased kötülünen, çirkin kabul edilen bir davranıştır. Çünkü hasedde çekememezlik, kıskanma söz konusudur. Hased, Allah'ın bazı insanlara bazı nimetleri daha çok vermesine karşı bir baş kaldırmadır, Allah'ın takdirini beğenmemektir. Oysa inanan bir insan Rabbine karşı böyle bir saygısızlıkta bulunamaz. Nitekim bir hadiste Rasûlullah (s.a.v.) ateşin odunları bitirip tüketmesi gibi hasedin de iyilikleri bitirip tüketeceğini haber vermiştir.² Bu yüzden hadisteki hased kelimesini gıpta diye anlamak gerekir.³ Gıptada çekememezlik, kıskançlık gibi olumsuz bir niyet olmayıp, Allah'ın o kimseye verdiği nimetin kendisinde de olmasını

¹ Buhârî, İlim, 15, Zekat, 5, Ahkâm, 3, İ'tisam, 13; Müslim, Salâtü'l-müsâfirîn, 268; İbn Mâce, Zühd, 22; Ahmed b. Hanbel, I, 385

² Ebû Dâvûd, Edeb, 44

³ Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim* (Trc. ve Şerh), IV, 394; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, V, 275; Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn* (Trc. ve Şerh), III, 359

arzu etmesi söz konusudur. İşte bu sebeple hased yasaklanırken gıpta caiz görülmüş hatta izah etmeye çalıştığımız hadiste de olduğu gibi teşvik bile edilmiştir.

İlgili hadiste Allah Rasûlü bir çok insanda bulunmayan, bulunsa da mucibince değerlendirilmeyen Allah'ın büyük ikramlarından mal ve hikmete değinmiştir. Allah'ın atâsı olan mal, günah işlemede ve şeytanı memnun etmede değil; zekat, sadaka, infak, vakıf, hayır ve meşru ihtiyaçları karşılama gibi yerlerde kullanılırsa kişiye sevap kazandıracaktır. Çünkü mal insanın çok sevip arzuladığı nimetler arasındadır. Büyük bir istekle kazanılan malı nefsanî duygular için harcamak varken karşılığını ahirette beklemek üzere sırf Allah'ın rızasını kazanma uğrunda sarf edebilmek büyük bir meziyettir. Peygamberimiz başka bir hadîsinde her ümmetin bir fitnessi (imtihan vesîlesi) bulunduğunu, kendi ümmetinin fitnessinin de mal olduğunu beyan etmiştir.¹

Hadîsimizdeki hikmet kavramına Kur'an, faydalı ilim ve adaletli hüküm manaları verilmiştir.² Burada Kur'an anlamı ağırlıklı olduğundan³ üzerinde daha fazla durulacaktır. Hadîsin ikinci kısmında gıpta edilmeye layık olan kimsenin sahip olduğu hikmetin Kur'an anlamında olduğunu aşağıdaki şu hadis delalet ediyor: "İki kişiye karşı gıpta caizdir: Birincisi o kimsedir ki Allah ona mal vermiştir, o da gece ve gündüz infak eder. İkincisi de Allah kendisine Kur'ân'ı nasip etmiştir, o da Kur'ân'ı gece ve gündüz ikame eder."⁴

Görüldüğü gibi iki hadis birbirine yakın lafızlar ihtiva etmektedir. İki hadîsin ilk kısımları aynı iken, ikinci kısımlarında birinde hikmet sahibi olup onunla hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimseden; diğesinde ise kendisine Kur'an sevgisi ve beraberliği verilip de onunla gece gündüz amel eden kimseden bahsedilmektedir.

Kur'an insan ve cin topluluklarına hidayet kaynağı olarak gönderilmiştir. Dünya ve ahiret saadetini kazanmak isteyen kimse mutlaka bu ilâhî mesaja kulak verip, onun gösterdiği yolda yürümelidir. İşte Kur'ân'ı kendisine hayat rehberi kabul eden kişi de Kur'ân'ı okuma, anlama ve hükümlerini icra etme hususunda ne kadar hassas

¹ Tirmizî, Zühd, 26

² İbn Hacer, *Fethu'l-barî*, I, 201; XIII, 129; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, II, 54; XXIV, 224; XXV, 51; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, X, 327

³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, II, 58; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim* (Trc. ve Şerh), IV, 394

⁴ Tirmizî, *Birr*, 24; Müslim, *Müsafirîn*, 266

davranırsa, o kadar Kur'ân'ın müjdelediği güzel sonuçlara ulaşacaktır. Hadiste geçen hikmetle hükmedip, onu başkalarına öğretmek için öncelikle insanın hükmedeceği ve başkalarına öğreteceği şeyi kendisinin çok iyi bilip vâkıf olması gerekir. Bu yüzden müslüman insanın hüküm kaynağı ve öğrenip amel ederek başkalarına öğreteceği ilk kelam Allah'ın kitabı Kur'an'dır. Zaten Kur'an kelimesinde 'çok okunan' anlamı da vardır.¹ Nitekim Hz. Peygamber diğer bir hadislerinde de müslümanların Kur'ân'ı aralarında müzakere etmelerinin ne kadar fazîletli olduğunu şöyle ifade etmektedir: “Bir cemaat Allah'ın evlerinden bir evde toplanır, Allah'ın kitabını okur ve aralarında müzakere ederlerse, üzerlerine sekînet iner, onları rahmet kaplar ve melekler etraflarını kuşatır. Allah Teâlâ da o kimseleri kendi nezdinde bulunanların arasında anar.”²

Hadiste geçen hikmet kavramının faydalı ilim anlamı için de şunlar söylenmektedir: “Hikmet; eşyayı şeriatın beyan ettiği şekilde bilmektir. Bu lafız ilmî kemale işarettir. İlmî kemal de amelî kemale götürür. Bu iki kemal ile fazîlet hasıl olur. Fazîlet de ya dahilî ya haricîdir. Dahilî fazîletlerin esası ilim, haricî fazîletlerin temeli ise maldır.”³ Görüldüğü gibi hikmet denilince akla ilk olarak ilim ve bu ilim mucibince amel gelmektedir. Kişi yararlı ilim ve iyi amel sahibi olduğunda kendisinde erdem tezahür edecektir.

Hikmete adaletli hüküm anlamı hamledildiğinde ise kişi adil olması sayesinde yine başkaları tarafından gıpta edilmeye layık birisi olacaktır. Zîra adalet sözlükte istikamet anlamındadır.⁴ Hukuk tabiri olarak da kişinin aleyhine bile olsa kararında, işinde, hayatının her safhasında en uygun olanı söylemesi, uygulaması ve yaşamasıdır.⁵ Şayet fert, hayatının her safhasında fitrata, dîne, sünnetullahı muvafık, ifrat ve tefritten uzak, sırât-ı müstakîm üzere hareket ederse sonu dünya ve ahiret saadeti olan maksûda ulaşacak, aksi takdirde kendine ve çevresine zulmetmiş olacaktır. Bir hadiste kıyamet günü Allah'ın gölgesi altında gölgelenecek yedi sınıf insandan birisi olarak da adaletli yönetici zikredilmektedir.⁶

---

¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 32

² Müslim, *Zikr*, 38

³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, II, 58; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim* (Trc. ve Şerh), IV, 394

⁴ Cürçânî, *Târifât*, s. 147

⁵ Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 3

⁶ Buhârî, *Ezan*, 36, *Zekat*, 16; Müslim, *Zekat*, 91; Tirmizî, *Zühd*, 53; Nesâî, *Kudat*, 2

Sonuç olarak Hz. Peygamber bu hadiste Allah'ın lütfettiği bilgi ve kavrayışı hayatını yönlendirmekte kullanan ve başkalarının da bu büyük fazîlete sahip olması için gayret gösteren kimseye gıpta edilebileceğini bildirmektedir. Bilmek bir meziyet olmakla beraber bilgi ve hikmetle amel etmek daha büyük bir fazîlettir. Hele o fazîleti başkalarına kazandırmaya çalışmak ise elbette gıpta edilecek bir davranıştır. Mal ve hangi anlamda olursa olsun hikmet aslında biri maddî, diğeri manevî iki büyük değer ve nimettir. Ancak onların asıl değeri yerli yerinde kullanılmalarıyla ortaya çıkmaktadır.¹

2- Çocuklara Hikmetin Öğretilmesi Rivayeti

حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا رَفْدَةُ الْعَسَائِيُّ، حَدَّثَنَا ثَابِتُ بْنُ عَجْلَانَ الْأَنْصَارِيُّ، قَالَ كَانَ يُقَالُ: "إِنَّ اللَّهَ لَيُرِيدُ الْعَذَابَ بِأَهْلِ الْأَرْضِ فَإِذَا سَمِعَ تَعْلِيمَ الصَّبِيَّانِ الْحِكْمَةَ صَرَفَ ذَلِكَ عَنْهُمْ قَالَ مَرْوَانُ يَعْنِي بِالْحِكْمَةِ الْقُرْآنَ."

... Tâbiûndan Sabit b. Aclan el-Ensarî şöyle dedi: (Önceleri) denilirdi ki; şüphesiz Allah, yeryüzünün ahalisine gerçekten azab etmek ister de çocuklara hikmetin öğretilişini işitince bunu (azabı) onlardan geri çevirir. (Dârimî'nin hocası) Mervan b. Muhammed (ö.210/825) sözüne devamla dedi ki: O, "Hikmetle Kur'ân'ı kastediyor."²

Kur'an Allah'ın kelamı olan çok şerefli bir kitaptır. Bu yüzden Kur'an için yapılan her amele Allah büyük değer vermektedir. Kur'an'ın öğretilmesi, öğrenilmesi, hükümleriyle amel edilmesi Allah'ın en çok razı olduğu işlerdir. Peygamber (s.a.v.) de "Sizin en hayırlı olanlarınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretenlerinizdir"³ buyurarak Kur'an'ın öğrenilip öğretilmesi için fedakârlıkta bulunanları taltif etmektedir. İşte Allah dünyada birçok insan Kur'an'dan yüz çevirirken henüz dînen mükellef olmayan çocukların mübarek kitabı öğrendiklerini görünce, bu güzel meşguliyet hatırına azabı hak eden kimselerden azabı kaldırmaktadır.

¹ Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn* (Trc. ve Şerh), III, 360, 361

² Dârimî, *Fedailü'l-Kur'an*, 4

³ Buhârî, *Fedailü'l-Kur'an*, 21

Kur'an, Hakîm olan Allah'ın kelamı olduğu için kendisi de 'Hakîm' sıfatını almıştır. Çünkü Kur'an bütünüyle hikmet dolu bir kitaptır.¹ Bu sebeple hadisteki hikmet kavramı Kur'an yerine kullanılmıştır.

2.2.5. Hikmetin Kur'ân'ı Kavrama Anlamında Kullanımı

Kur'ân'ı kavrama ile alâkalı olarak tefsir ve te'vil mefhumlarının ne anlama geldiğini kısaca belirtmek gerekir. Tefsir; müşkil olan lafızdan murad edilen şeyi keşfetmektir.² İstılahta ise Kur'ân'ın manalarını keşf ve onda olan müşkil ve ğarîb lafızlardan kastedilen şeyi beyan etmektir.³ Te'vil ise kelime olarak geri dönme manasıdır.⁴ Terim olarak da ayetin muhtemel olduğu manalardan birine rucü ettirilmesidir.⁵ Kur'an sonsuz ilim, kudret sahibi, âlemlerin Rabbi olan Allah'ın vahyidir. Muhatabı ise aciz, zayıf, fanî insandır. Dolayısıyla Allah'ın ayetlerini her insanın tam manasıyla anlayıp kavraması mümkün değildir. Kişinin Kur'an'daki maksatları anlayabilmesi bilgisi, gayreti, samimiyeti ve yaşantısı gibi ölçüler nisbetindedir. İşte Allah hikmeti dilediğine verirken,⁶ Kur'ân'ı anlama, kavrama melekesini ehil olana bağışlamaktadır. Aşağıda hikmetin Kur'ân'ı kavrama anlamında kullanıldığı iki hadis yer alacaktır.

1- "Hikmet, Kur'ân'ı Fehmetmektir" Hadîsi

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنِ أَبِي حُرَّةَ عَنِ إِبْرَاهِيمَ، "وَمَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا" قَالَ: الْفَهْمَ بِالْقُرْآنِ.

... İbrahim en-Nehaî (ö.96/714): "Kime hikmet verilirse ona çok hayır verilmiş demektir"⁷ ayetinde geçen hikmetin manası hakkında Kur'ân'ı anlama (gücü ve imkânı) demiştir.⁸

¹ Yasin 36/2

² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 55 (fsr mad.)

³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 214

⁴ Cevherî, *Sihâh*, IV, 1627 (evl mad.)

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 55 (fsr mad.); Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 214

⁶ Bakara 2/269

⁷ Bakara 2/269

⁸ Dârimî, *Fedailü'l-Kur'an*, 1

Bakara suresinin bu ayetinde geçen hikmet kavramına hangi anlamların verildiğini ‘Tefsir İlminde Hikmet’ başlığında yer vermiştik. Bu maktû’ hadiste de İbrahim en-Nehaî’nin hikmeti ‘Kur’ân’ı fehmetmek’ şeklinde anladığı görülüyor.

2- “Hikmet, Kur’ân’ı Tefsirde İsbet Etmeyi Allah’ın Dilediğine Vermesidir” Hadîsi

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ، عَنْ وَرْقَاءَ، عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، “يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ” قَالَ: “الْكِتَابَ يُؤْتِي إِصَابَتَهُ مَنْ يَشَاءُ.”

... Mücahid b. Cebr (ö.103/721) “(Allah) hikmeti dilediğine verir”¹ ayetinde geçen hikmetin manası hakkında şöyle dedi: “Kitab (yani Kur’ân-ı Kerîm) Allah (onun tefsirinde) doğru söz söylemeyi, gerçeğe uygun açıklama yapmayı dilediğine nasib eder.”²

Tâbiûn alimlerinden olan Mücahid ayette geçen hikmeti ‘Kur’ân’ı doğru yorumlayabilme nimetini Allah’ın dilediği kimseye vermesi’ şeklinde anlamıştır. Kur’an insanlara hidayet rehberi olmasına rağmen her insan Kur’ân’ı doğru bir şekilde anlama nimetine sahip değildir. Tarih boyunca bir çok kimse Kur’ân’ı okuyup anlamaya çalıştığı hâlde bazı menfî sebeplerden dolayı dalâlete düşmüştür. Bu yüzden Kur’ân’ı doğru tefsir edebilme yeteneği kişiye verilen büyük nimetlerden birisidir.

2.2.6. Hikmetin Öğüt-İbret Anlamında Kullanımı

İnsan her zaman için hata yapmaya müsait bir varlıktır. Hata yapma sebebi de bilmemezlik, unutma, ihmal veya kasıt olabilir. İşte insanın yaptığı yanlışlığın farkına varıp, doğruya yönelmesi îkaz mahiyetli sözlere, bilgilere bağlıdır. Eğer insan öğüt-ibret içeren malumata ulaşamazsa, içine düştüğü hatanın hata olduğunu fark edemeyecek, fark etse bile kurtulamayacaktır. Bu yüzden Kur’an’da sık sık öğütten, hatırlatmadan, uyarıdan bahsedilir.³ Bütün peygamberler hayatları boyunca insanları

¹ Bakara 2/269

² Dârimî, Fedailü’l-Kur’an, 1

³ Al-i İmran 3/104, 110; Zariyat 51/55; Ğâşiye 88/21; A’lâ 87/9

hep iyiye, doğruya, güzele ve faydalı olana davet edip, onların gaflete dalmamaları için uyarıda bulunmuşlardır. Aşağıdaki iki hadiste hikmetin öğüt-ibret manasında kullanıldığı görülecektir.

1- “Şiirde Hikmet Vardır” Hadîsi

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو بَكْرِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ مَرْوَانَ بْنَ الْحَكَمِ، أَخْبَرَهُ أَنَّ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ الْأَسْوَدِ بْنِ يَعْقُوبَ أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبِي بَكْرٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ حِكْمَةً.»

... Übeyy b. Kâ'b (r.a.) (ö.22/643) Rasûlullah'ın (s.a.v.) “Şiirden bir kısmı şüphesiz hikmettir” buyurduğunu haber vermiştir.¹

Hadîsin farklı lafızlarla değişik rivayetleri hadis kitaplarımızda yer almaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ سِمَاكِ، عَنْ عِكْرَمَةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ جَاءَ أَعْرَابِيٌّ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَجَعَلَ يَتَكَلَّمُ بِكَلَامٍ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ مِنَ الْبَيَانَ سِحْرًا وَإِنَّ مِنَ الشَّعْرِ حُكْمًا.»

... İbn Abbas dedi ki: Bir çöl arabı Peygamber'e (s.a.v.) gelerek (huzurunda çok fasih) bir dille konuşma yaptı. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.): “Kuşkusuz bazı sözler sihir, bazı şiirler hikmettir” buyurdu.²

Bu hadisteki hükm hikmetle eş anlamlıdır ve kişiyi sefihlik ve kötülüklerden men eden faydalı söz manasındadır.³

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ فَارَسٍ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو ثَمِيلَةَ، قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو جَعْفَرٍ النَّحْوِيُّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ تَابِتٍ، قَالَ حَدَّثَنِي صَحْرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّ مِنَ الْبَيَانَ سِحْرًا وَإِنَّ مِنَ الْعِلْمِ جَهْلًا وَإِنَّ مِنَ الشَّعْرِ حُكْمًا وَإِنَّ مِنَ الْقَوْلِ عِيَالًا.»

... Sahr b. Abdillâh b. Büreyde dedesinden rivayet etmiştir ki: Rasûlullah'ı (s.a.v.) şöyle buyururken işittim: “Kuşkusuz bazı sözler sihirlidir, bazı ilimler cehalettir. Bazı

¹ Buhârî, Edeb, 90; Tirmizî, Edeb, 69; Ebû Dâvûd, Edeb, 95; İbn Mâce, Edeb, 41; Dârimî, İsti'zan, 68; Ahmed b. Hanbel, III, 456, V, 125

² Ebû Dâvûd, Şiir, 95

³ Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, XIII, 354; Seharenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, IXX, 248; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, VII, 293

şiiirler hikmettir, bazı sözler de vebaldir.”¹

Sa’sa’a b. Sûhan bu hadîsi şöyle açıklar: Rasûlullah doğru söylemiştir. “Beyanda sihir vardır” sözünün anlamı şudur: Üzerinde başkasının hakkı bulunan bir kimse, hak sahibinden daha belagatlıdır, beyanıyla herkesi teshir ederek kendini haklı gösterebilir. “İlimde cehalet vardır” sözü şunu ifade eder; bir alim bilmediği bir konuda kendini konuşmaya zorlar, bu da onun cahilliğini ortaya çıkarır. “Şiirde hikmet vardır” cümlesine gelince; bununla insanların ibret aldığı mevıza ve darb-ı meseller kastedilmiştir. “Bazı sözler de bir vebaldir” cümlesi, kelamını onu istemeyen kimselere söylemeni ifade eder.”²

Bilindiği gibi edebiyat Hz. Peygamber döneminde Arabistan’da önemli bir kültür sahasıydı. Her ne kadar o dönemde okuma yazma bilenlerin sayısı az olsa da edebî eserler özellikle de şiir büyük rağbet görüyordu. Araplar gerek ezberlemek gerekse de yazmak sûretiyle aralarında yarışmalar düzenleyerek manzum eserlerin en güzel olanlarını seçerler ve Kâbe’ye asarlardı. Arap dilinin en fasih hâli de bu edebî eserlerde görülürdü. İşte edebiyatın böylesine revaç bulduğu o dönemde Allah Kur’ân’ı göndererek o zamana kadar hiç duymadıkları fevkalade üstünlükteki ilâhî metni onlara göstermek sûretiyle insan mahsulü eserlerin ne kadar basit olduğunu îlan ediyordu. Anlayış sahibi olan kimseler Kur’ân’ın bu belâğati, fesâhati karşısında âcizliklerini ifade ederek îman etme yolunu seçerken, ön yargılı ve kibirli olanlar da Kur’an’daki o ihtişamı görmemezlikten geliyorlardı.

O günün toplumunda Araplar fikirlerini, övgü ve yergilerini şiir yöntemiyle dile getirerek mesajlarını daha etkili bir şekilde vermeyi hedeflerlerdi. Hz. Muhammed’in risaletini kabullenemeyen müşrikler şiiri kullanarak onu ve ashâbını ağır ifâdelerle tahkîr ediyorlardı. Buna mukâbil sahâbe-i kirâm da bu duruma rıza gösteremeyip Rasûlullah’tan izin isteyerek onlara yine şiir yoluyla cevap vermeye çalıştı. Allah Rasûlü’nün bu şekilde İslâm’ı yüceltmeye matuf olarak kendilerine izin verdiği kişiler arasında Abdullah b. Revâha (ö.8/629), Hassan b. Sâbit (ö.60/680) ve Kâ’b b. Mâlik (ö.50/670) vardı. Ayrıca Hz. Ali (ö.40/661), Lebîd b. Rabîa (ö.40/660), Kâ’b b. Züheyr

---

¹ Ebû Dâvûd, Şiir, 95

² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, X, 556; Mübarekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, VIII, 135,136; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, VII, 293

(ö.24/645) ve el-Hansâ (ö.24/645) meşhur şâir sahâbîlerdendir.¹

Kur'an'da Şuarâ (şâirler) ismiyle bir sure vardır ki bu surede şâirlerin diyar diyar dolaşıp şiirleriyle insanları bâtil inançlara, yanlış fikirlere, günahlara yönelttikleri, yapmadıkları şeyleri söyledikleri belirtilerek yerilirken, îman edip sâlih amel işleyenlerle Allah'ı çok anıp haksızlıktan sonra öçlerini alanlar bu kınanmadan müstesna tutulur. Aynı surenin 224, 225 ve 226. ayetlerinde hiciv şiirleri yazarak Kur'an'ı ve İslâm'ı karalamaya çalışan müşrik şâirler, 227. ayette de onların bu saldırılarına yine şiir yoluyla cevap veren müslüman şâirler kastedilmektedir.²

Hz. Peygamber her şeyde tabîliği ölçü aldığından konuşurken de sunîlikten, zorlamayla yapılan sanatlardan uzak durmayı tavsiye etmiştir. Ancak Kur'an'daki secili ayetlerde olduğu gibi kendisi de bazı hadislerinde secili ifadeler kullanmıştır. Aşağıdaki hadis buna bir örnektir:

“اَيُّونَ تَائِبُونَ عَابِدُونَ لِرَبِّنَا حَامِدُونَ”

Enes b. Malik (ö.93/712) şunları söyledi: “Ben ve Ebû Talha Peygamber (s.a.v.) ile birlikte dönüyorduk, Safiyye de Rasûlullah'ın (s.a.v.) devesinin üzerinde, terkisinde idi. Medine'nin dışına geldiğimiz vakit Rasûlullah (s.a.v.): “Dönenleriz, tevbekârlarız, âbidleriz, ancak Rabbimize hamd edenleriz” dedi. Artık Medine'ye varıncaya kadar bunu söylemeye devam etti.”³

Edebiyatın önemli türlerinden biri olan şiirin kullanım amacına göre değerlendirildiğini ifade ettikten sonra yine insanoğlunun eskiden beri kullandığı şiirin bestelenmiş bir hâli olan müziği de aynı şekilde yorumlamak gerekecektir. Günümüzde hayatın her safhasında daha da kullanımı artan müzik; maksadına, icra şekline, getirdiği sonuçlara göre müsbet veya menfî değer kazanacaktır. Her ne kadar şiirde olduğu gibi hakkında olumsuz nasslar bulunsa da, kullanılmasına cevaz veren hadisler de vardır. Her iki yöndeki rivayetler değerlendirildiğinde İslâm'ın müziği aslen yasaklamadığı fakat icra ederken kişinin hangi niyeti beslediği, hangi yollarla yaptığı, sonuç olarak da kişinin ruh ve bedeninde ne gibi değişiklikler meydana getirdiğini ölçü alarak men ettiğini

¹ Aydınlı, *Sünen-i Dârimî* (Trc. ve Şerh), V, 535

² Yazır, *Hak Dînî Kur'an Dili*, VI, 120-121

³ Müslim, Hac, 429

veya cevaz verdiğini söyleyebiliriz.¹

Netice olarak İslam'da temel kâide; aslen yasak olmayan araçların, vasıtaların, yöntemlerin iyi niyetle, iyi amaçlar için kullanılmalarıdır. Maddî-manevî imkânlar ve nimetler Allah'ın rızasına uygun, insanlığın faydasına ve âlemdeki düzenin bozulmadan sağlıklı işlemesine yarıyorsa o imkânı kullanmak caiz, hatta fazîletlidir.

Hadîsin bazı rivayetlerinde hikmet yerine hükm veya hikem (حكما) kelimesi geçmektedir. Hükmen okunduğunda hikmetle eş anlamlı olmakta, hikemen okunduğunda ise hikmetin çoğulu olmaktadır.²

“Şiirde hikmet vardır” hadîsini bütün rivayet farklılıklarıyla beraber değerlendirdiğimizde, hikmetin insana daha çok öğüt-ibret veren söz anlamında kullanıldığını, ikinci olarak da faydalı ilim manasına geldiğini söyleyebiliriz.

2- “O (Haya) Hikmet Kitaplarında Yazılıdır” Hadîsi

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَبِيبٍ الْحَارِثِيُّ، حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ إِسْحَاقَ، - وَهُوَ ابْنُ سُوَيْدٍ - أَنَّ أَبَا قَتَادَةَ، حَدَّثَ قَالَ كُنَّا عِنْدَ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ فِي رَهْطٍ مِنَّا وَفِينَا بُشَيْرُ بْنُ كَعْبٍ فَحَدَّثَنَا عِمْرَانُ، يَوْمَئِذٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “الْحَيَاءُ خَيْرٌ كُلُّهُ، قَالَ أَوْ قَالَ “الْحَيَاءُ كُلُّهُ خَيْرٌ”. فَقَالَ بُشَيْرُ بْنُ كَعْبٍ إِنَّا لَنَجِدُ فِي بَعْضِ الْكُتُبِ أَوْ الْحِكْمَةِ أَنَّ مِنْهُ سَكِينَةٌ وَوَقَارًا لِلَّهِ وَمِنْهُ ضَعْفٌ . قَالَ فَغَضِبَ عِمْرَانُ حَتَّى احْمَرَّتَا عَيْنَاهُ وَقَالَ أَلَا أُرَانِي أُحَدِّثُكَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتُعَارِضُ فِيهِ . قَالَ فَأَعَادَ عِمْرَانُ الْحَدِيثَ قَالَ فَأَعَادَ بُشَيْرٌ فَغَضِبَ عِمْرَانُ قَالَ فَمَا زِلْنَا نَقُولُ فِيهِ إِنَّهُ مِنَّا يَا أَبَا نُجَيْدٍ إِنَّهُ لَا بَأْسَ بِهِ .

... Sahâbeden Ebû Katâde (ö.54/674) dedi ki: Aramızda Büşeyr b. Kâ'b da bulunduğu hâlde bizden bir cemaatla birlikte İmran b. Husayn'ın (ö.52/672) yanında bulunuyorduk. İşte o gün İmran bize hadis rivayet ederek dedi ki: Rasûlullah (s.a.v.): “Hayanın hepsi hayırdır” yahut “Hayanın bütünü hayırdır” buyurdular. Derken Büşeyr b. Kâ'b: “Biz hakikaten bazı kitaplarda yahut hikmette bir kısım hayanın sekînet ve Allah'a tazim olduğunu görüyoruz, ama onun zayıf olanı da var” dedi. Bunun üzerine İmran kızdı. Hatta gözleri kıpkırmızı oldu ve şunları söyledi: “Bana bak! Ben sana

¹ Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, X, 513, 514

² Seharenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, IXX, 248; Mübarekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VIII, 136; Hatiboğlu, *Sünen-i İbn Mâce* (Trc. ve Şerh), IX, 549

Rasûlullah'tan (s.a.v.) hadîs rivayet ediyorum; sen buna itiraz ediyorsun ha?" İmran hadîsi, Büşeyr de kendi sözünü tekrarlادılar durdular. İmran (iyice) küplere bindi. Biz de (İmran'ı teskin için) Büşeyr hakkında boyuna O gerçekten bizdendir ya Ebâ Nüceyd! O zararsızdır, diyorduk.¹

Hadis, sahâbî İmran b. Husayn'la tâbiûn alimlerinden Büşeyr b. Kâ'b arasında cereyan eden bir konuşmayı içermektedir. İmran Hz. Peygamber'den duyduğu bir hadîsi aktarıırken, Büşeyr de hikmet kitaplarından söz etmektedir. Büşeyr'in ifade ettiği hikmetten maksat; eski dönemlere ait ibretli sözler ve içinde bunların yazılı olduğu eserlerdir.

2.2.7. Hikmetin Marifetullah Anlamında Kullanımı

1- İsrâ-Mîrac Hadîsi

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ كَانَ أَبُو ذَرٍّ يُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "فُرَجَ عَنْ سَفْفِ بَيْتِي وَأَنَا بِمَكَّةَ، فَنَزَلَ جِبْرِيْلُ فَفَرَجَ صَدْرِي، ثُمَّ غَسَلَهُ بِمَاءِ زَمْزَمَ، ثُمَّ جَاءَ بِطَسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ مُمْتَلِئٍ حِكْمَةً وَإِيمَانًا، فَأَفْرَعُهُ فِي صَدْرِي ثُمَّ أَطْبَقَهُ، ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي فَعَرَجَ بِي إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا،..."

... Enes (r.a.) şöyle demiştir: Ebû Zer Rasûlullah'ın (Mîrac kıssası) şöyle haber verdiğini anlatırdı: "Ben Mekke'de iken evimin tavanı (ansızın) yarıldı. Cibril (a.s.) indi. Göğsümü yardıktan sonra onu zemzem suyu ile yıkadı. Sonra hikmet ve îman ile dopdolu olan altından bir leğen getirdi de onu göğsümün içine boşalttı ve göğsümü kapattı. Sonra elimden tutup beni dünyaya en yakın olan semaya doğru çıkardı ..."²

İsrâ-mîrac hadîsi Hz. Peygamber'in Mekke'den başlayıp göklere ve Allah'ın huzuruna kadar devam eden yolculuğunu uzun bir şekilde anlatmaktadır. Hadis kitaplarımızda değişik lafızlarla kısmen yada tamamen rivayet edilmiştir.

Hadîsin baş tarafında geçen Allah Rasûlü'nün göğsünün yarılıp zemzemle yıkanması, sonra da hikmet ve îman ile doldurulması şarihler tarafından farklı şekillerde

¹ Müslim, İman, 61,60; Ayrıca Buhârî, Edeb, 77; Ahmed b. Hanbel, IV, 427

² Buhârî, Salât, 1, Enbiya 5, Bed'u'l-halk, 6, Hac, 76; Ayrıca değişik lafızlarla Müslim, İman, 263, 264, 265; Tirmizî, Tefsir, 83; (Tirmizî'ye göre hadis hasen-sahihtir.) Nesâî, Salât, 1, 2; Ahmed b. Hanbel, V, 122, 143

yorumlanıp, çoğunluk tarafından bu ifadelerin mecazî olduğu söylenmiştir. Altın bir kapta kemal-i îmana ve hikmete sebep olacak bir şey vardır. O şey îmanla hikmete sebep olabileceği için mecazen îman ve hikmet yerine kullanılmıştır. Yani mecazen îmanın sebebine îman, hikmetin sebebine hikmet denmiştir.¹

Hadiste geçen hikmet kavramı için diğer hadislerde yer alan hikmete verilen manalar buradaki hikmete de hamledilmiştir. Nevevî'nin yaptığı kapsamlı tarif diğer şarihler tarafından da iktibas edilmiştir. O tarife göre hikmet; isabetli görüş, güzel ahlak, hakkı hak bilerek onunla amel, nefse ve batıla uymayı önlemek gibi şeylerle birlikte Allah'ı bilmeyi de ihtiva eden hükümlerle vasıflanan ilimdir. Hakîm de bunlara sahip olan kimsedir.² Ancak isrâ-mîrac olayında Allah Rasûlü'nün göğsüne aktarılan hikmetin hâdisenin fizik ötesi bir âlemde gerçekleşmiş olması sebebiyle marifetullah denilen kalben Allah'ı tanıma, bilme, aşına olma melekesi³ anlamına gelmesi daha muhtemeldir. Çünkü Hz. Peygamber bu madde âleminden mana âlemine seyahat edecek, son safhada da Allah'a keyfiyetsiz bir hâlde mülakâ olacaktı. Dolayısıyla kavuşacağı Rabbini kalben de tanıyıp marifet sahibi olmalıydı. İşte bu marifet hikmet ismiyle daha Mekke'de evinde iken Cebrail tarafından ona ikram edilmişti.

Ayrıca hikmetin 'birşeyi yerine koymak ve Allah'ın kitabından anlaşılan şey'⁴ manalarından hareketle Nebî'ye (a.s.) her şeyi dengeli, ölçülü, gerektiği gibi yapma hasleti ile vahyi (Allah'ın mesajını) en doğru şekliyle anlayıp kavrayabilme istidadı verilmiş olabileceğini söylemek de mümkündür. Nitekim Kur'an mîracta Allah'ın kuluna (peygamberine) bazı şeyleri vahyettiğini haber vermektedir.⁵

2- "Hikmet Yemenlidir" Hadîsi

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "الْفَخْرُ وَالْخِيَالُ فِي الْفَدَّائِينَ أَهْلُ الْوَبَرِ، وَالسَّكِينَةُ فِي أَهْلِ الْعَنَمِ، وَالْإِيمَانُ يَمَانٌ، وَالْحِكْمَةُ يَمَانِيَّةٌ".

¹ Nevevî, *Şerhu Müslim*, II, 218; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 126; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim*, II, 625

² Nevevî, *Şerhu Müslim*, II, 33; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 549; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, IV, 42-43; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, I, 382

³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 347

⁴ Mübarekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, IX, 275; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, XV, 270

⁵ Necm 53/10

... Ebû Hureyre (r.a.) şöyle demiştir: Ben Rasûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu işittim: “Kendini beğenme ve büyüklenme, yüzlerce deve sahibi olan çığırktan bedevîlerde, sekînet ise koyun sahiplerindedir. İman Yemenli'dir, hikmet Yemen'e mensuptur.”¹

Bu hadis şarihler tarafından değişik açılardan değerlendirilmiştir. Hadis zâhirî manasıyla anlaşılacak olursa şunlar söylenebilir: Yemenliler diğer halklara nisbetle İslâm'ı daha çabuk kabullenip özümstediler. Müslümanlara fazla bir sıkıntı çıkarmadılar. Bu yüzden diğer milletlere göre daha ılımlı, kalpleri daha yumuşak özelliktedirler. Bu sıfatları sayesinde de iman ve hikmet onlara nisbet edildi. Elbette bu nisbet diğer insanların îmansız, hikmetsiz olduğu veya her asır ve dönemde Yemenlilerin bu övgüye mazhar olacakları anlamına gelmemektedir. Allah Rasûlü yalnızca o dönemdeki Yemenlileri tafdîl etmiştir.²

Hadis mecâzen anlaşılacak olursa; Hz. Peygamber Tebuk'te bulunurken Hicaz Bölgesine yani Mekke ve Medîne'ye işaret ederek “İman ve hikmet Yemenli'dir” demiştir. Çünkü o sırada Hicaz Bölgesi Yemen tarafına denk düşüyordu. Şam tarafı solda kalırken, Mekke ve Medîne Yemen tarafında idi. Kabaca yön belirlemek için böyle isimlendirmeler yapıyordu. Kâbe'nin köşeleri de Rukn-i Yemânî, Rukn-i Şâmî, Rukn-i Irâkî diye isimlendirilmiştir.³

Diğer bir yoruma göre de Yemenlilerden maksat Ensar yani Medîneli müslümanlardır. Çünkü Ensar aslen Yemen'den gelmedir ve Yemenli sayılır. Ensar'ın Hz. Peygamber ve Mekkeli müslümanlara yardımları ise izahtan varestedir. En çok hadis rivayet eden Ebû Hureyre de Yemenlidir.⁴

Hadîsin bazı rivayetlerinde fıkıh da Yemen'e nisbet edilmiştir.⁵ Fıkıh kelimesi derin

---

¹ Buhârî, Menâkıb, 2 (Buhârî hadîsin sonunda şöyle der: “Yemen'e bu ismin verilmesi Kâbe'nin sağında olduğundanır. Şâm da Kâbe'nin solundadır. el-Meş'emetü ve'l-Meyseretü sağ ve sol demektir. el-Yedü'l-yüsrâ sol el; ve'l-Cânibü'l-eyseru sol taraf demektir.”); Benzer lafızlarla Müslim, İman, 82, 84, 88, 89, 90; Tirmizî, Menakıb, 72; Dârimî, Mukaddime, 14; Ahmed b. Hanbel, II, 235, 252, 258

² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 702; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, VI, 5; Mübarekfûrî, *Tuhfe*, X, 436; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim* (Trc. ve Şerh), I, 294; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, XII, 469

³ Miras, *Tecrid*, IX, 66; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim* (Trc. ve Şerh), I, 293

⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 72; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, XII, 468, XIII, 22

⁵ Müslim, İman, 82, 84

anlayış, incelikli kavrama gibi manalar taşır.¹ İşte îmana sathî değil, derûnî şekilde vâkıf olmak, îmanın delillerini, sonuçlarını ayrıntılı bir şekilde bilip îmanı kuvvetlendirmek fıkıh sahibi olmaya bağlıdır. Dolayısıyla hadiste Yemenlilerin bu hususiyeti de dile getirilmiş oluyor.

Hakîm et-Tirmizî bu hadiste bir tek şahıs kastedilmiştir, O da Üveys el-Karanî'dir demişse de bu yorum pek kabul görmemiştir.²

Birinci yoruma göre îman ve hikmetin Yemenli oluşu onların yumuşak kalpli, yufka yürekli olmalarıyla ta'lil edilmiştir. Demek ki îman ve hikmet ehli olmak için katı kalplilikten, kibirden, gururdan, vicdansızlık gibi kötü vasıflardan sıyrılmak gerekiyor.³ Bu hastalıklar temizlendikten sonra îman ve hikmet kişiye gelip yerleşiyor ve kişinin öne çıkan özelliklerinden oluyor. Îman; inanmak, kabul etmek, onaylamak anlamlarında iken hikmet de îmanı kemâle erdiren, onun istikrarlı bir şekilde kalpte yerleşmesine sebep olan ilimdir ki marifet denen şey de budur.⁴

Netice olarak hikmetin Yemen'e nisbet edilmesi farklı şekillerde anlaşılmıştır. Buradaki hikmet için tıpkı isrâ-mîrac hadîsinde olduğu gibi marifet denilen Allah'ı kalben bilip tanıma, aşına olma manasını da içine alan ilimdir, denebilir.

2.3. Hikmetin Allah, Kur'an ve Lokman'a Sıfat Olarak Kullanımı

2.3.1. Allah'ın İsmi-Sıfatı Olan Hakîm

حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مُحَمَّدٍ الصَّنْعَائِيُّ، حَدَّثَنَا أَبُو الْمُؤَدَّرِ، زُهَيْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّمِيمِيُّ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عُبَيْدَةَ، حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ الْأَعْرَجُ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) قَالَ: «إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا إِنَّهُ وَثَرٌ يُحِبُّ الْوَثَرَ مَنْ حَفِظَهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ وَهِيَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ الْأَوَّلُ الْآخِرُ الظَّاهِرُ الْبَاطِنُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ الْمَلِكُ الْحَقُّ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمُنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ الطَّيِّفُ الْخَبِيرُ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ الْعَلِيمُ الْعَظِيمُ الْبَارُّ الْمُتَعَالِ الْجَلِيلُ الْجَمِيلُ الْحَيُّ الْقَيُّومُ الْقَادِرُ الْقَاهِرُ الْعَلِيُّ الْحَكِيمُ ...»

¹ İbn Fâris, *Mu'cem*, IV, 442 (İbn Abbas hadîsinde hikmetin fıkıh anlamına da geldiği görülmüştü.)

² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 615; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, XIII, 23

³ Aydınlı, *Sünen-i Dârimî* (Trc. ve Şerh) I, 179

⁴ Nevevî, *Şerhu Müslim*; II, 33; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 615; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI,72, XVIII, 32; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, VI, 5; Mübarekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, X, 436; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim* (Trc. ve Şerh), I, 295; Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, XII, 469, XIII, 22

... Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre; Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz Allah'ın doksan dokuz, (yani) yüzden bir eksik ismi vardır. Allah, şüphesiz (zât ve sıfatlarında) tektir (yani ortağı, eşi ve benzeri yoktur), tek olanı (yani çift olmayan zikirleri, ibadetleri) sever. Kim o doksandokuz ismi hıfzedip ezberlerse, cennete girer. O isimler (şunlardır): Allah, el-Vâhid, es-Samed, el-Evvel, el-Âhir, ez-Zâhir, el-Bâtın, el-Hâlık, el-Bârî, el-Musavvir, el-Melik, el-Hakk, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, er-Rahmân, er-Rahîm, el-Latîf, el-Habîr, es-Semî', el-Basîr, el-Alîm, el-Azîm, el-Bârr, el-Müteâl, el-Celîl, el-Cemîl, el-Hayy, el-Kayyûm, el- Kâdir, el-Kâhir, el-Alî, el-Hakîm ...”¹

Hikmet sahibi manasına gelen hakîm, Allah'ın isim ve sıfatlarından biri olarak Kur'an ve Sünnet'te bir çok defa geçmektedir. Yukarıda geçen İbn Mâce'nin *Sünen*'ine aldığı Esmâ-i Hüsnâ bazı değişik lafızlarla Tirmizî'de de rivayet edilmektedir. Allah'ın hakîm ismini *Kütüb-i tis'a* içinde Müslim, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel'de de görmekteyiz.

Allah'ın hakîm ismiyle-sıfatıyla alâkalı olarak şunlar ifade edilmiştir: Hakîm; kâdî (hükmeden) anlamına hâkim demektir. Faîl vezni fâil manasındadır. Faîl, müf'al kalıbında olursa eşyaya hükmeden ve onu en iyi yapan anlamına gelir. Hakîme hikmet sahibi denmiştir ki, hikmet de; en üstün bilgiyle en üstün şeyleri bilmektir. Yaptıklarının inceliklerini güzel ve iyi yapana da hakîm denmiştir.² Yine hakîm ismi için herşeye hâkim olan veya herşeyi muhkem kılan ya da herşeyi hikmetli olan, herşeyi yerli yerince tesis eden de denmiştir.³

Allah'ın hakîm olmasını hikmetin kök anlamından yola çıkarak; yaptıklarını kusursuz, tam yapan, her türlü bilgiye sahip, hükümlerinde adaletli, hâkimiyetinde sınırsız olandır şeklinde özetlemek mümkündür.

¹ İbn Mâce, Dua, 10; Tirmizî, Deavât, 83; Ayrıca Müslim, Zikr, 33; Dârimî, Fedâilü'l-Kur'an, 1; A. b. Hanbel, I, 185

² Mübarekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, IX, 486

³ Hatiboğlu, *Sünen-i İbn Mâce*, X, 54

2.3.2. Kur'ân'ın Sıfatı Olan Hakîm

حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ، حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ الْجُعْفِيُّ، قَالَ سَمِعْتُ حَمْرَةَ الزَّيَّاتِ، عَنِ أَبِي الْمُخْتَارِ الطَّائِيِّ، عَنِ ابْنِ أَخِي الْحَارِثِ الْأَعْوَرِ، عَنِ الْحَارِثِ، قَالَ مَرَرْتُ فِي الْمَسْجِدِ فَإِذَا النَّاسُ يَخُوضُونَ فِي الْأَحَادِيثِ فَدَخَلْتُ عَلَى عَلِيٍّ فَقُلْتُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَلَا تَرَى أَنَّ النَّاسَ قَدْ خَاضُوا فِي الْأَحَادِيثِ . قَالَ وَقَدْ فَعَلُوا فَلْتُ نَعَمْ . قَالَ أَمَا إِنِّي قَدْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «أَلَا إِنَّهَا سَتَكُونُ فِتْنَةٌ». فَقُلْتُ مَا الْمَخْرَجُ مِنْهَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: «كِتَابُ اللَّهِ فِيهِ نَبَأٌ مَا كَانَ قَبْلَكُمْ وَخَبْرٌ مَا بَعْدَكُمْ وَحُكْمٌ مَا بَيْنَكُمْ هُوَ الْفَصْلُ لَيْسَ بِالْهَزْلِ مَنْ تَرَكَهُ مِنْ جَبَّارٍ قَصَمَهُ اللَّهُ وَمَنْ ابْتَغَى الْهُدَى فِي غَيْرِهِ أَضَلَّهُ اللَّهُ وَهُوَ حَبْلُ اللَّهِ الْمَتِينُ وَهُوَ الذِّكْرُ الْحَكِيمُ وَهُوَ الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ ...»

... Hâris el-A'ver şöyle demiştir: “Mescide uğradım, cemaati bazı dedikodulara dalmış buldum ve Ali'nin yanına girerek şöyle dedim: Ey mü'minlerin emîri! İnsanların lüzumsuz dedikodulara daldıklarını görmüyor musunuz? Bunun üzerine Ali: Gerçekten böyle yapıyorlar mı? diye sordu, ben de evet dedim. Bunun üzerine Ali şöyle dedi: Rasûlullah'tan (s.a.v.) işittim, şöyle buyurmuştu: Dikkat edin büyük bir fitne olacaktır! Ben de bu fitneden kurtuluş nasıl olacaktır, Ey Allah'ın Rasûlü! dedim. Şöyle buyurdular: Allah'ın Kitâb'ına sarılmakla, çünkü onda sizden öncekilerin, sizden sonrakilerin haberi vardır, aranızdaki meselelerin hükmü de ondadır. O, hak ile batılı birbirinde ayıran kesin bir hüküm olup, saçmalama değildir. Her kim zorbalık yaparak ondan uzaklaşırsa Allah onun işini bitirir. Her kim de doğru yolu o Kur'an'dan başkasında ararsa Allah onu sapıklığa düşürür. O, Allah'ın sağlam ipidir ve hikmet dolu sözleridir. O, Sırat-ı müstakîmdir ...”¹

Hadis Hz. Ali'nin Peygamber'den (s.a.v.) duyduğu geleceğe yönelik bir takım haberleri ihtiva edip, Kur'ân'ın her zaman ve her yerde hidayet kaynağı olduğunu bildirmektedir. Dârimî'nin rivayet ettiği başka bir hadiste de “Kur'ân'a özen gösterin! Çünkü o, aklın anlayışı, hikmetin nuru, ilmin kaynakları ve (ilahî) kitapların Allah'a zaman bakımından en yakınıdır!” ifadesi yer almaktadır.²

Yukarıdaki hadislerde Kur'ân'ın temel vasıfları zikredilirken konumuzla ilgili olarak onun Allah'ın hikmetli sözleri (zikir-i hakîmi) olduğu ifade edilmektedir. Buradaki

¹ Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'an, 14 (Bu hadis için Tirmizî “Sadece bu şekliyle bilmekteyiz. Senedi mechuldür. Hâris'in rivayeti hakkında söylenti vardır” değerlendirmesini yapmaktadır.) Ayrıca Dârimî, Fedâilü'l-Kur'an, 1; A. b. Hanbel, IV, 34

² Dârimî, Fedâilü'l-Kur'an, 1

zıkr-i hakîm tabiri bazı şerhlerde şöyle izah edilmiştir: “Kur’an, kendisiyle Allah Teâlâ’nın zikredildiği, insanların kendisinden öğüt aldığı, hikmet dolu kitaptır.”¹

Kur’ân’ın hikmetle dolu bir kitap olması hakkında diyebiliriz ki, O’nda faydalı ilim, çeşitli misallerle öğüt-ibret, iyi (salih) amele teşvik, adaletli hüküm, güzel ahlak tavsiyeleri ve marifetullah gibi cinlere ve insanlara iki cihanda lazım olacak şeyler vardır.

2.3.3. Lokman’ın Sıfatı Olan Hakîm

حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ، أَنَّهُ بَلَغَهُ أَنَّ لُقْمَانَ الْحَكِيمِ، أَوْصَى ابْنَهُ فَقَالَ: ”يَا بُنَيَّ جَالِسِ الْعُلَمَاءَ وَرَاحِمُهُمْ بِرُكْبَتِكَ فَإِنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْقُلُوبَ بِنُورِ الْحِكْمَةِ كَمَا يُحْيِي اللَّهُ الْأَرْضَ الْمَيِّتَةَ بِوَابِلِ السَّمَاءِ.“

İmam Malik’e ulaşan rivayete göre Lokman Hakîm oğluna vasiyet edip şöyle demiştir: “Yavrum! Alimlerle otur, onların dizlerinin dibinden ayrılma. Çünkü Allah yeri, göğün yağmuru ile dirilttiği gibi kalpleri de hikmetin nuru ile diriltir.”²

أَخْبَرَنَا الْحَكْمُ بْنُ نَافِعٍ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبُ بْنُ أَبِي حَمْزَةَ، عَنْ ابْنِ أَبِي حُسَيْنٍ، عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ، قَالَ بَلَغَنِي أَنَّ لُقْمَانَ الْحَكِيمِ، كَانَ يَقُولُ لِابْنِهِ: ”يَا بُنَيَّ لَا تَعْلَمْ الْعِلْمَ لِتُبَاهِيَ بِهِ الْعُلَمَاءَ أَوْ لِتُمَارِيَ بِهِ السُّفَهَاءَ أَوْ تُرَائِيَ بِهِ فِي الْمَجَالِسِ وَلَا تُتْرِكْ الْعِلْمَ زُهْدًا فِيهِ وَرَغْبَةً فِي الْجَهَالَةِ يَا بُنَيَّ اخْتَرِ الْمَجَالِسَ عَلَى عَيْنِكَ وَإِذَا رَأَيْتَ قَوْمًا يَذْكُرُونَ اللَّهَ فَاجْلِسْ مَعَهُمْ فَإِنَّكَ إِنْ تَكُنْ عَالِمًا يَنْفَعُكَ عِلْمُكَ وَإِنْ تَكُنْ جَاهِلًا يُعَلِّمُوكَ وَلَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَطَّلِعَ عَلَيْهِمْ بِرَحْمَتِهِ فَيُصِيبَكَ بِهَا مَعَهُمْ وَإِذَا رَأَيْتَ قَوْمًا لَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ فَلَا تَجْلِسْ مَعَهُمْ فَإِنَّكَ إِنْ تَكُنْ عَالِمًا لَا يَنْفَعُكَ عِلْمُكَ وَإِنْ تَكُنْ جَاهِلًا زَادُوكَ غِيًّا وَلَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَطَّلِعَ عَلَيْهِمْ بِعَذَابٍ فَيُصِيبَكَ مَعَهُمْ.“

... Tâbiûnun büyüklerinden Şehr b. Havşeb (ö.100-112/718-730) şöyle dedi: Bana ulaştı ki Lokman Hakîm oğluna şöyle dermiş: “Yavrum! İlimi, alimlerle karşılıklı övünmek veya cahillerle çekişmek yahut meclislerde gösteriş yapmak için öğrenme. İlimi, onu küçümseyip terk ederek, cahilliğe meylederek de bırakma. Yavrum! Meclisleri titizlikle seç. Allah’ı zikretmekte olan bir topluluk gördüğün zaman hemen onların yanına otur. Zira şayet sen alim isen ilmin sana, (onlara bir şeyler öğretip sevap kazanmak suretiyle) fayda verir. Cahil isen onlar sana öğretir. (Ayrıca) belki Allah onlara rahmet nazarıyla bakar, bundan onlarla beraber sana da isabet eder. Allah’ı

¹ Mübarekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, VIII, 220; Aydınlı, *Sünen-i Dârimî* (Trc. ve Şerh) VI, 403

² Malik, İlim, 1

zikretmemekte olan bir topluluk gördüğün zaman ise onların yanına oturma. Çünkü sen, şayet alim isen (bu durumda) ilmin sana fayda vermez. Cahil isen onlar senin dalâletini -veya cahilliğini- artırır. (Ayrıca) belki Allah onlara azap nazarıyla bakar da, (bundan) onlarla beraber sana da isabet eder.”¹

Yukarıdaki hadislerde geçen hikmetli sözlerin sahibi Lokman’dır. Bu zat hakkında şu bilgilere rastlıyoruz: Lukmân kelimesinin İbranî veya Süryanî diline ait olduğu belirtilmektedir. Kur’an’da Lokman’la ilgili bilgiler, aynı adı taşıyan surede onun iki defa ismen zikredilmesinden ve oğluna verdiği bazı öğütlerin naklinden ibarettir.² Lokman b. Âd hikmetli sözler söylemesiyle meşhur olduğundan Lokmânü’l-hakîm diye de maruftur. Hz. Peygamber’in Yemen’den gelen bir heyeti karşılarken onlara, “İman Yemenli’dir, hikmet Yemenli’dir”³ şeklindeki iltifatıyla Lokman’ın Yemen’deki Âd kavmine mensubiyetine atıfta bulunduğu öne sürülmüştür. Eski Arap kıssalarında Lokman, Âd kavmine mensup bir kişi olarak takdim edildiği gibi İslâmî kaynaklarda İsrailoğulları’ndan biri olarak da gösterilmektedir. Buna göre Lokman, Hz. Eyyûb’un kız kardeşinin veya teyzesinin oğludur. Hz. Dâvûd zamanına yetişip ondan ilim öğrenmiş, Dâvûd, peygamber oluncaya kadar fetva vermiş, sonra da onun yardımcısı olmuştur. Lokman’ın İsrailoğulları’nın kâdılarında biri olduğu, Hz. Dâvûd veya Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında yaşadığı da öne sürülmektedir. Rivayete göre Lokman’dan nübüvvetle hikmetten birini seçmesi istenince hikmeti tercih etmiş, hilafet Dâvûd’a verilmiş, Lokman da ona vezir olmuştur. İkrime ve Şa’bî onun nebî olduğunu söylemekteyse de Katâde, Mücahid gibi alimlere göre nebî değil, hakîmdir.⁴

Kur’ân-ı Kerîm’in Mekke’de nazil olan 31. suresi Lokman adını taşımaktadır. Fakat bu surede Lokman’ın kimliğine dair bilgi bulunmadığı gibi, Âd kavminden ve onlara gönderilen Hûd peygamberden bahseden diğer surelerde de onun adından söz edilmemektedir. Lokman suresinde Lokman’a hikmet verildiği bildirilmekte ve oğluna hitaben îman, ibadet, ahlak ve görgü kurallarına dair öğütleri aktarılmaktadır. Lokman’a verilen hikmetin ilim, üstün kavrama yeteneği, isabetli söz ve davranış, ilim-amel uygunluğu, din konusunda derin bilgi olduğu belirtilmektedir. Vehb b.

¹ Dârimî, Mukaddime, 34

² Lokman 31/12-19

³ Müslim, İman, 88-90

⁴ Harman, Ömer Faruk, ‘Lokman’, *DİA*, XXVII, 205

Münebbih'in Lokman'a nisbet edilen hikmet külliyatından onbin bâbı aşkın bir kısmı okuduğunu, daha güzelini kimsenin işitmediği bu sözleri insanların hem konuşmalarında hem yazılarında kullandıklarını belirtmesi de bunu teyid eder.¹

Yukarıdaki ifadelerle göre Lokman'ın Kur'an ve hadislerde şahsiyeti hakkında ayrıntılı bilgi verilmezken, onun hakîm sıfatıyla hikmetin ihtiva ettiği anlamları üzerinde taşıyan örnek bir kimse olarak beşeriyete takdim edildiği söylenebilir.

---

¹ Harman, 'Lokman', *DİA*, XXVII, 206

SONUÇ

“Hadislerde Hikmet Kavramı” isimli çalışmamız da hikmetin sözlük anlamından yola çıkılarak ıstılahî anlamıyla beraber Kur’an ve Sünnet’teki anlam çerçevesi belirlenmeye çalışılmıştır. Hikmetin kök anlamını tahlil ettiğimizde ha-ke-me fiilinin aslen menetmek manasında olduğu görülmektedir. Bu anlamıyla hikmet kişiyi cehaletten menedip, onun bilgili olmasını; zulümden menedip, adaletli olmasını temin etmektedir. Bununla beraber sözlüklerde hikmetin anlam zenginliğine geniş bir şekilde yer verilir. İstılahî anlamı için de kök anlamlarına bina edilerek bir çok tarifler yapılmıştır.

Hikmetin geçtiği ayet ve hadisler yorumlanırken muhtelif hikmet tanımlarıyla karşılaşılmaktadır. Ancak Nevevî’nin tarifi bir çok şârih tarafından da tasvip görmüştür. Nevevî hikmet hakkında çok şeyler söylediğini, ancak bunlar arasında şu tarifi kendisine en uygun gelen olduğunu ifade eder: “Hikmet; isabetli görüş, güzel ahlak, hakkı hak bilerek onunla amel, nefse ve batıla uymayı önlemek gibi şeylerle birlikte Allah’ı bilmeyi de kapsayan hükümlerle muttasıf ilimdir. Bu vasıfları taşıyan kimseye de ‘hakîm’ denir.” Yine Ebû Bekir b. Düreyd’in yaptığı hikmet tarifi de şârihler tarafından sıkça nakledilmektedir. Onun tarifi de şöyledir: “Sana nasihat ile seni kötülüklerden meneden veya iyilik yapmaya çağıran yahut çirkin bir şeyden seni alıkoyan her kelime/söz hikmettir.”

Görüldüğü gibi yapılan bu hikmet tariflerinde faydalı ilim, iyi (salih) amel, güzel ahlak, marifetullah, basîret, öğüt-ibret, güzel söz gibi kâmil mü’minde bulunması gereken hasletler zikredilmektedir. Elbette hikmetin bu anlam zenginliği her geçtiği yerde bütünüyle kullanılmamaktadır. Hikmetin geçtiği ayet ve hadislerde konumuna göre bazı anlamlar daha belirgindir. *Kütüb-i tis’a* çerçevesinde yaptığımız bu çalışmada da hikmet kavramının hadislerde daha çok ‘faydalı ilim’, ‘tecrübe-beceri-cesaret’, ‘güzel söz’, ‘Kur’an’, ‘Kur’ân’ı kavrama’, ‘öğüt-ibret’, ‘marifetullah’ anlamlarında kullanıldığı tesbit edilmiştir. Bu anlamlar içinde de hikmetin hadislerde en çok ‘faydalı ilim’ anlamında kullanıldığı görülmüştür. Bu durumda hikmet denince ilk akla gelen şey ilim olmaktadır. Bu da Allah için düşünüldüğünde Allah’ın sonsuz bilgi sahibi olması, Kur’an için düşünüldüğünde her türlü yararlı ilmin menbaı, insan

için düşünöldüğünde de kendisine dünya ve ahirette yarayacak bilgi anlamına gelmektedir. Diğer anlamların faydalı ilimden sonra yer aldığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs an me's-tehere mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-nâs*, I-II, 1.baskı, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1997

AHMED b. HANBEL, *Müsned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988

AYDINLI, Abdullah, *Sünen-i Dârimi*, Trc. Şerh ve Thk., I-VI, 1.baskı, Madve Yayınları, İstanbul, 1996

AYNÎ, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut, ts.

AZÎMÂBÂDÎ, Ebu't-Tayyib Şemsü'l-hak, *Avnü'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, Thk. Abdurrahman Muhammed Osman, I-IVX, 2.baskı, Kahire, 1968

BAYRAKDAR, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, 1.baskı, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997

BİLMEN, Ömer Nasuhî, *Hukûk-ı İslâmiyye Istilahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1976

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981

CANAN, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi*, I-XVIII Akçağ Yayınevi, İstanbul, ts.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, 8.baskı, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1991

CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-lüğa ve sihâhu'l-arabiyye*, Thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, I-V, 3.baskı, Baskı yeri yok, 1982

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif Ali Muhammed, *et-Ta'rifât*, Baskı yeri yok, ts.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadîs Usûlü*, 3.baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989

ÇAKAN, İ. Lütfi, EROĞLU, Muhammed, 'Abdullah b. Abbas', *DİA*, I, 77-78, İstanbul, 1988

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Semerkandî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981

DAVUDOĞLU, Ahmed, *Sahîh-i Müslim*, Trc. ve Şerh, I-XI, 2.baskı, Sönmez Yayınları, İstanbul, 1977

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981

EBÛ NASR Serrâc Tûsî, *Lüma' (İslam Tasavvufu)*, Trc. H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 1996

EBÛ TÂLİB el-Mekkî, *Kûtul-kulûb*, Thc. ve Trc. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999

ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 1.baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, 6.baskı, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993

- HARMAN, Ömer Faruk, 'Lokman', *DİA*, XXVII, 205-206, Ankara, 2003
- HATİBOĞLU, Haydar, *Sünen-i İbn Mâce*, Trc. ve Şerh, I-X, Kahraman Yayınları
İstanbul, 1982
- İBN FÂRİS, Ebu'l-Hasen Ahmed, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*, I-V, 2.baskı, Mektebetü
Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1970
- İBN HACER el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII,
2.baskı, Dâru'l-Beyân Li't-Tûras, Kahire, 1988
- İBN KESÎR, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-V, 6.baskı,
Dâru'l-marife, Beyrut, H. 1413
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, *Sünen*, I-II, Çağrı
Yayınları, İstanbul, 1981
- İBN MANZÛR, Ebû Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-arab*, I-
XXX, 1.baskı, Dâru sâdır, Beyrut, 1990
- İBNÜ'L-ESÎR, Mecdüddîn Ebû's-Saadât el-Cezerî, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs*, Thk.
Mahmud Muhammed et-Tanâhî, I-V, Müesseseti İsmailiyyan, Kum, H. 1397
- KANDEHLEVÎ, Muhammed Zekeriyya, *Evcezü'l-mesâlik ila Muvatta-i Malik*, I-XV,
Multan, ts.
- KARAMAN, Hayreddin, *Fıkıh Usûlü*, 2.baskı, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1967
- KASTALLÂNÎ, Ahmed b. Muhammed el-Hatîb, *İrşâdü's-sârî*, I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-
Arabî, Beyrut, ts.

- KILAVUZ, A. Saim, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 3.baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmî' li ahkâmi'l-Kur'an*, I-XXI, 1.baskı, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1987
- KUTUB, Seyyid, *Fî zılâli'l-Kur'an*, I-XXX, 4.baskı, Dâru'l-arabiyye, Beyrut, ts.
- KUZU, Selman, *Kur'ân'a Göre Hikmet Kavramı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2003
- MALİK b. ENES, *Muvatta*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981
- MİRAS, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih*, Trc. ve Şerh, I- XII, 8.baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986
- MUHAMMED EBÛ ZEHRA, *İslam Hukûku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, Trc. Abdülkâdir Şener, 7.baskı, Fecr Yayınevi, Ankara, 1997
- MÜBAREKFÛRÎ, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-ahvezî*, Thk. Abdurrahman Muhammed Osman, I-X, Matbaatü'l-ma'rife, Kahire, 1964-1967
- MÜNÂVÎ, Abdür-rauf b. Ali, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Camî's-sağîr*, I-VI, 2.baskı, Daru'l-marife, Beyrut, 1972
- MÜSLİM, İbnü'l-Haccâc Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *el-Câmiu's-sahîh*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981

- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Riyâzü's-Sâlihîn*, Trc. ve Şerh Yaşar Kandemir-İ. Lütü Çakan-Raşıit Küçük, I-VIII, Erkam Yayınları, İstanbul, 2004
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Sahîh-i Müslim bi şerhi'n-Nevevi*, I-XVIII, S. Arabistan, ts.
- ÖZERVARLI, M. Sait, 'Hikmet', *DİA*, XVII, 513, İstanbul, 1998
- ÖZŞENEL, Mehmet, "Hikmet Hadîsi Üzerine Bir İnceleme" *Dîvan Dergisi*, Sayı 2, s. 201-206, 1996
- RÂĞİB el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986
- RÂZÎ, Fahrüddîn Muhammed b. Umer, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, I-XVI, 1.baskı, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1981
- SEHÂRENFÜRÎ, Halîl Ahmed, *Bezli'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, I-XX, Dâru'l-livâ, Riyad, ts.
- SÜHREVERDÎ, Şihâbüddin, *Avârifü'l-Meârif (Gerçek Tasavvuf)*, Trc. ve Thc. Dilâver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 1999
- ŞAFÎ, Muhammed b. İdrîs, *Risale (İslam Hukukunun Kaynakları)*, Trc. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1996
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'an*, I-XV, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1995
- TAYLAN, Necip, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, 4.baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-sahîh*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981

ULUDAĞ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 1.baskı, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1988

ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2.baskı, Marifet Yayınları, İstanbul, 1995

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, I-X, Azim Dağıtım, İstanbul, ts.

ZEKİYYÜDDİN, Şa'ban, *Usûlu'l-Fıkh (İslam Hukuk İlminin Esasları)*, Trc. İbrahim Kâfi Dönmez, T.D.V. Yayınları, Ankara, 2000

ÖZGEÇMİŞ

1972 Kütahya doğumludur. İlk, orta ve lise tahsilini Kütahya'da yaptıktan sonra 1995-2000 yılları arasında Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans eğitimi aldı. 2003 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Afyonkarahisar-Dinar İlçe Müftülüğü'ne bağlı olarak imam-hatiplik görevine başladı. Ağustos 2004'ten itibaren Kütahya İl Müftülüğü'nde vaiz olarak görev yapmaktadır. Halen Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri anabilimdalı Hadis bilim dalında yüksek lisans eğitimini devam ettirmektedir.